

کتابشناسی

جوامع حدیثی

چهار گانه شیعه

◀ حسین صفرة

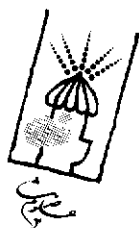
الكافی شیخ کلینی، من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، تهذیب الاحکام و الاستبصار شیخ طوسی جوامع حدیثی چهارگانه، یا همان جوامع حدیثی متقدم یا کتب اربعه شیعه است که مؤلفان دانشمند آنها به سه محمد اول معروف اند. اینان بخش عمده احادیث اهل بیت (ع) را چه در اصول و چه در فروع در کتاب های خود گرد آوردند.

در این نوشتار برآنیم تا پس از ذکر شرح حال مختصری از هر مؤلف و معرفی اجمالی کتاب وی، آنچه درباره این چهار کتاب ارزشمند از قلم دانشمندان شیعه تراوش نموده است، البته بدون ادعای استقصا، به عنوان کتابشناسی آنها ذکر نماییم.

گفتین است که نگارنده، کتابشناسی جوامع حدیثی سه گانه (الوافی فیض کاشانی، وسائل الشیعه شیخ حر عاملی و بحار الانوار، علامه مجلسی) را نیز فراهم آورده است که در شماره آتی فصلنامه تقدیم خواهد شد.

۱. الكافی

کتاب الكافی نخستین جامع از چهار جامع حدیثی متقدم شیعه است که مؤلف آن ثقة الاسلام، شیخ المحدثین ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی (م ۳۶۹ق)

است. وی در عصر نایبان چهارگانه امام مهدی (عج) می زیست. او به تحقیق و جست و جوی حدیث عنایت ویژه داشت و از جمعی از عالمان و مشایخ مکتب اهل بیت (ع) روایت می کند. وی در میان محدثان شان والایی یافت تا آنجا که در روزگار مقتدر عباسی رئیس فقها و شیخ شیعه در ری گردید. وی به درخواست یکی از شیعیان - که در نامه ای از وی تقاضای نگارش چنین کتابی کرد^۱ - الکافی را در طول بیست سال تألیف نمود. تعداد احادیث الکافی ۱۶۱۹۹ و شامل سی کتاب در شرایع، احکام، اوامر و نواهی، سنن و آداب و ... است. این کتاب به خاطر در برداشتن احادیث مربوط به اصول دین و فروع فقهی و وثاقت مؤلف آن، از اهمیت و اعتبار ویژه ای برخوردار است.

شیخ کلینی در اواخر عمر به بغداد رفت و در آنجا به نشر حدیث پرداخت.

از جمله مشایخ کلینی افراد زیر را می توان نام برد:

۱. علی بن ابراهیم بن هاشم قمی،
۲. محمد بن یحیی عطار اشعری،
۳. ابوالعباس محمد بن جعفر رزاز،
۴. ابو علی احمد بن ادريس اشعری،
۵. حمید بن زیاد،
۶. ابو سلیمان داود بن کوره قمی،
۷. احمد بن محمد عاصمی،
۸. حسین بن محمد اشعری،
۹. محمد بن اسماعیل،
۱۰. علی بن محمد و ...

بیشتر روایات کلینی از علی بن ابراهیم و محمد بن یحیی عطار است.^۲

از جمله کسانی که از او روایت می کنند، افراد زیر را نام می بریم:

۱. ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه،

۱. الکافی، ج ۱، مقدمه مؤلف.

۲. موسوعة طبقة الفقهاء، ج ۴، ص ۴۷۹-۴۷۸.

- ۲ . ابو غالب زراری احمد بن محمد،
 - ۳ . علی بن احمد بن موسی دقاق،
 - ۴ . ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی،
 - ۵ . ابوالفضل محمد بن عبدالله شیبانی،
 - ۶ . محمد بن محمد بن عاصم کلینی،
 - ۷ . محمد بن علی ماجیلویه،
 - ۸ . ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله صفوانی و
- شیخ کلینی در سال ۳۲۹ ق، در بغداد بدرود حیات گفت و در باب کوفه مدفون گردید.^۳

شروح «الکافی»

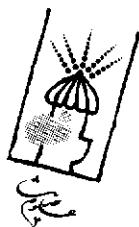
یکی از محورهای عمده تلاش دانشمندان شیعه در حوزه حدیث، شرح و حاشیه بر کتاب‌های حدیثی است. این حرکت، که به طور عمده از اوایل قرن یازدهم هجری با ظهور اخباریگری آغاز شد، در قرن‌های بعد نیز ادامه داشت و دانشمندان شیعه در توجه به کتب مذهبی - نقلی همچنان اهتمام می‌ورزیدند.

برخی از دانشمندان به شرح کامل یک یا چند جامع حدیثی پرداخته‌اند. برخی نیز بخشی از این کتب گرانسنگ حدیثی را شرح داده‌اند.

با توجه به جایگاه بلند چهار کتاب حدیث متقدم، از جمله الکافی شیخ کلینی، در بین شیعیان، دانشمندان شیعه بر تمام یا بخشی از این کتاب‌ها شرح و حاشیه بسیاری نگاشته‌اند که به ذکر آنها می‌پردازیم:

از جمله شروح و حواشی نگارش یافته بر الکافی موارد زیر را می‌توان ذکر کرد:

- ۳ . ر. ک: معالم العلماء، ص ۹۹؛ اعیان الشیعة، ج ۱، ص ۹۹؛ قاموس الرجال، ج ۸، ص ۴۳۷ - ۴۴۰؛ معجم رجال الحدیث، ج ۱۸، ص ۵۰، شماره ۱۲۰۳۸؛ روضات الجنات، ج ۶، ص ۱۰۸؛ ریاض العلماء، ج ۵، ص ۱۹۹؛ جامع الرواة، ج ۲، ص ۲۱۸؛ مجمع الرجال، ج ۶، ص ۷۴؛ الکامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۳۶۴؛ رجال الطوسی، ص ۴۳۹، شماره ۲۷؛ فهرست الطوسی، ص ۱۳۵؛ رجال النجاشی، ص ۳۷۷؛ رجال علامه حلی، ص ۱۴۵ و ۲۷۱، ش ۳۶؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۴۶۰ - ۴۹۱.

- الدر المنظوم من كلام المعصوم از شیخ علی سبط شهید (م ۱۱۰۴ق). شرح کتاب اصول الکافی است که شرح کتاب عقل و کتاب علم آن به اتمام رسیده است و در ۱۰۶۱ق، از نگارش آن فراغت یافته است.^۴

- الرواشح السماویة فی شرح الاحادیث الامامیة از میر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی مشهور به میر داماد (م ۱۰۴۰ق) که شامل مقدمه ای در بیان اهمیت الکافی، شرح مقدمه مرحوم کلینی در آغاز الکافی و ۳۹ راسحه در حدیث شناسی است. این کتاب با تحقیق نعمت الله جلیلی و غلامحسین قیصریه ها از سوی انتشارات دارالحدیث در قم به سال ۱۳۸۱ش، در ۳۶۰ صفحه با قطع وزیری چاپ و منتشر گردیده است. همچنین طی مقاله ای توسط آقای قاسم جوادی معرفی شده است.^۵

- شرح اصول الکافی از محمد بن ابراهیم بن یحیی، صدرالدین شیرازی (م ۱۰۵۰ق). شرح مفصل فلسفی و حکمی بر اصول الکافی است و کتاب عقل و جهل، کتاب توحید، کتاب فضل علم و تا باب یازدهم کتاب حجت را دربر می گیرد که در مجموع شامل شرح ۵۰۳ حدیث است و در سال ۱۰۴۴ق، در شیراز از تالیف آن فراغت یافته است. این شرح به تصحیح محمد خواجوی از سوی مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در سال ۱۳۶۷ و ۱۳۷۰ش، در سه مجلد به چاپ رسیده است و مجلد سوم آن با تعلیقاتی از مولی علی نوری همراه است.^۶

- شرح اصول، فروع و روضة الکافی از حسام الدین ملا محمد صالح بن احمد سروی مازندرانی (م ۱۰۸۶ق). شرحی مزجی و مبسوط است و آن را از بهترین و سودمندترین شروح الکافی می شمارند. وی در این شرح ایرادهای زیادی بر ملا صدرا وارد می کند. به گفته شیخ آقابزرگ شرح اصول و روضه را به اتمام رسانده و از فروع تنها زکات، صوم و خمس را نوشته

۴. الذریعة، ج ۸، ص ۷۹.

۵. نگاهی به «الرواشح السماویة» میرداماد، فصلنامه علوم حدیث، ش ۱۰، ص ۱۸۹ - ۲۰۰؛ الذریعة، ج ۱۱، ص ۲۵۷.

۶. نیز ر. ک: فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۹۳، ش ۵۴۹؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۳۰، ص ۶۹۲، ش ۱۲۱۸۹؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۹، ش ۳۱۳.

است. این اثر با حاشیه علامه شعرانی در دوازده مجلد، با ضبط و تصحیح سید علی عاشور، توسط دار احیاء التراث العربی در بیروت به سال ۱۴۲۱ ق، به چاپ رسیده است.^۷

- الشافی فی شرح الکافی از خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ ق) شامل شرح اصول و قسمتی از فروع الکافی تا اواخر طهارت به زبان عربی است.^۸

- تعلیقات علی الشافی فی شرح الکافی تعلیقاتی است بر چاپ جدید شافی که توسط عبدالحسین بن عبدالله مظفر نجفی انجام گرفته است. جزء اول آن در سال ۱۳۷۶ ق، در نجف اشرف به چاپ رسیده است.^۹

- الصافی فی شرح الکافی از خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ ق) شامل شرح اصول، فروع و روضه الکافی در ۳۴ جزء به زبان فارسی است که به فرمان شاه عباس دوم و طی بیست سال تلاش مداوم آن را به اتمام رسانده است. روش وی بدین گونه است که ابتدا متن حدیث را به عنوان «اصل» ذکر می کند، سپس با عنوان «شرح» به توضیح آن می پردازد.^{۱۰}

- شرح فروع الکافی از خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ ق) از اول طهارت تا آخر صلات.^{۱۱} شیخ آقا بزرگ این شرح را با همین عنوان جداگانه ذکر کرده است. دستیابی به پاسخ این سؤال که آیا این اثر جزئی از دو شرح دیگر مولی خلیل قزوینی است یا خود اثری جداست؟ نیاز به تحقیق بیشتر دارد.

- شرح اصول الکافی از امیر محمد معصوم قزوینی (م ۱۰۹۱ ق) که تقریظ استادش میرزا رفیعا نایینی بر آن است.^{۱۲}

۷. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۹۵، ش ۵۵۳-۵۵۴؛

الذریعة، ج ۱۴، ص ۲۴ و ج ۱۳، ص ۲۹۷؛ معجم مؤلفی الشيعة، ص ۳۸۱.

۸. الذریعة، ج ۱۳، ص ۵-۶.

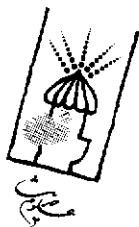
۹. همان، ج ۱۳، ص ۶.

۱۰. ر. ک: همان، ج ۶، ص ۱۴۵ و ج ۱۵، ص ۴، ش ۱۷؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان

قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۳۱۹-۳۳۵، ش ۵۹۷-۶۳۲.

۱۱. الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۹.

۱۲. همان، ج ۱۳، ص ۱۰۰، ش ۳۱۵.

- شرح روضة الكافي (البضاعة المزجاة) از محمد بن قاریاغدی که در سال ۱۰۹۸ ق، نگارش یافته است و پر از فواید رجالی و تراجم است.^{۱۳}
- شرح الكافی (مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول) از علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۰ ق) شامل شرح اصول، فروع و روضة الكافی که با مقابله و تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی و جعفر حسینی و مقدمه سید مرتضی عسکری از سوی دار الکتب الاسلامیه، کتابخانه ولی عصر (ع) در هیجده مجلد چاپ شده است. (مجلدات مختلف آن در طی سال های متعدد مانند: ۱۳۵۳، ۱۳۶۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۹ ش، چاپ یا تجدید شده است).
- مقدمه مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول از سید مرتضی عسکری که در دو مجلد توسط انتشارات دار الکتب الاسلامیه به سال ۱۳۷۳ ش، چاپ و منتشر گردیده است.^{۱۴}
- تکملة شرح الكافی از میر محمد صالح بن عبد الواسع خاتون آبادی (م ۱۱۲۶ ق). علامه مجلسی هنگام وفات به دامادش، میر محمد صالح وصیت کرد تا شرح بقیة الكافی را - که شامل «نصف کتاب دعاء، نصف کتاب صلوات، تمام کتاب زکات و عشرة» بود - به اتمام برساند.^{۱۵}
- بیانات الوافی لاحادیث اصول الكافی. این شرح از مولی محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق) است، لکن تدوین ایشان نیست، بلکه مجموعه ای از بیانات وی در خصوص احادیث اصول الكافی است که در کتاب الوافی آمده است. یکی از عالمان شیعه آن را از کتاب الوافی استخراج نموده و بر اساس ابواب اصول الكافی مرتب کرده است؛ چنان که به صورت شرحی مستقل بر اصول الكافی در آمده است. این دانشمند از روی خلوص از ذکر نام و نسب و تاریخ عصر خود اجتناب ورزیده است.^{۱۶}
- شرح روضة الكافی (نزهة الاخوان و تحفة الخلان) از سید نعمة الله بن عبد الله جزایری (م ۱۱۱۲ ق).^{۱۷}

۱۳. همان، ج ۶، ص ۱۸۲ و ج ۱۰، ص ۱۱۳، ج ۱۳، ص ۲۹۶؛ دلیل المخطوطات، ص ۲۲.

۱۴. کتابشناسی ملی ایران، نیمه اول ۱۳۷۳، ص ۵۷.

۱۵. الذریعة، ج ۴، ص ۴۱۵، ش ۱۸۲۴.

۱۶. همان، ج ۳، ص ۱۸۴، ش ۶۵۶.

۱۷. همان، ج ۱۳، ص ۲۹۷، ش ۱۰۸۵؛ نابغة فقه و حدیث، ص ۸۱.

- شرح الکافی از میر اسماعیل خاتون آبادی (۱۰۳۱ - ۱۱۱۶ ق) وی استاد سید نعمة الله جزایری بود. این شرح مبسوط و بزرگ است.^{۱۸}

- شرح فروع الکافی از محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی (م ۱۱۲۰ ق) شامل شرح کتاب زکات، صوم و حج.^{۱۹}

- توضیح الکافی از محمد قاسم بن محمد رضا شریف (م ۱۱۲۷ ق). ترجمه و شرح روایات ایمان و کفر کتاب الکافی است که به دستور سلطان حسین صفوی نگارش یافته است و بیشتر جنبه اعتقادی فلسفی دارد.^{۲۰}

- شرح الکافی از محمد مهدی بن علی اصغر قزوینی (م ۱۱۲۹ ق).^{۲۱}
- منتخب شرح اصول الکافی از محمد زمان بن کلبعلی تبریزی (م حدود ۱۱۳۱ ق).
شرحی دقیق بر کتاب عقل و علم الکافی است که شارح علاوه بر بررسی آرای علما نظر خود را با عنوان اقول - قلت بیان می کند.^{۲۲}

- شرح فروع الکافی از یعقوب بن ابراهیم بختیاری (م ۱۱۴۸ ق). از اول کتاب زکات تا اواخر اطعمه و اشربه را در بردارد.^{۲۳}

- شرح التوحید من کتاب الکافی از احمد بن کمال [الدین] الشریف (ق ۱۲).^{۲۴}
- شرح الکافی از نظر علی بن محسن گیلانی (م قبل از ۱۲۱۷ ق). شرح متوسط بر توحید اصول الکافی است. شارح از مبانی فلسفی - کلامی استفاده می کند و گاه متعرض بحث رجال حدیث نیز می شود.^{۲۵}

۱۸. الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۵؛ تنمیم امل الأمل، ص ۶۹.

۱۹. روضات الجنات، ج ۱، ص ۱۲۳، ش ۱۶۵؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۳۸۰ و ج ۱۴، ص ۲۸.

۲۰. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آية الله مرعشی، ج ۲، ص ۱۳۶، ش ۵۲۹.

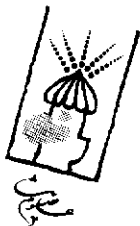
۲۱. تراجم الرجال، ج ۳، ص ۳۹۷.

۲۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۵۳۹، ش ۷۲۶۳.

۲۳. الذریعة، ج ۱۴، ص ۲۸.

۲۴. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۴.

۲۵. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آية الله مرعشی، ج ۲۸، ص ۲۰۹، ش ۱۱۱۴۴.

- شرح الکافی از رفیع الدین محمد بن مؤمن گیلانی (مؤلف کتاب الذریعة الی حافظ الشریعة) که از ابتدای اصول الکافی تا آخر کتاب جهاد و اندکی از کتاب معیشت را در بر دارد. ۲۶

- هدی العقول الی احادیث الاصول از محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار قطیفی بحرانی (م ۱۲۴۱ ق) صاحب الذریعة از مؤلف انوارالبدرین نقل می کند: «این کتاب بزرگترین شرح الکافی است که در ۱۴ مجلد تدوین شده است، ده مجلد آن پاکتویس گردیده و بقیه آن به صورت پیش نویس مانده است، برخی از مجلدات آن را دیدم که پر از تحقیق و تدقیق است». ۲۷

- شرح اصول الکافی از ملا محمد تقی گلپایگانی (م ۱۲۹۸ ق). ۲۸

- جامع الشتات فی ترجمة الروایات الواردة فی المسائل الفرعیات از محمد نصیر بن احمد نراقی (ق ۱۳). شرح و تعلیقه نسبتاً مبسوطی است با عناوین «قال رض» بر کتاب های طهارت، صلوه، ذکات و خمس الکافی کلینی. ۲۹

- شرح اصول الکافی از محمدباقر بن محمد ابراهیم حسینی رضوی (م ۱۲۱۸ ق). ۳۰

- شرح اصول الکافی از مولی حسین سجاسی زنجانی (م پس از ۱۳۲۰ ق). ۳۱

- الشافی فی شرح الکافی از عبدالحسین بن عبدالله نجفی. ۳۲

- شرح اسانید الکافی از علی بن محمد ابراهیم قمی (م ۱۳۷۱ ق). ۳۳

۲۶. الذریعة، ج ۱۴، ص ۲۸، ش ۱۵۸۸.

۲۷. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۵، ص ۱۹۳، ش ۱۸۰۸ و ج ۸، ص ۱۰۴، ش ۲۹۰۸ و ج ۹، ص ۲۸۹، ش ۳۴۹۲؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۰۰، ش ۳۱۴.

۲۸. موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۵۵۳.

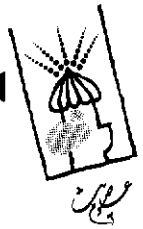
۲۹. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۱۶، ش ۸۵۳۲.

۳۰. الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۶.

۳۱. همان، ج ۱۳، ص ۹۶، ش ۳۰۶.

۳۲. همان، ج ۱۳، ص ۶؛ معجم مؤلفی الامامیه، ص ۳۹۷.

۳۳. الذریعة، ج ۱۳، ص ۸۲.

- شرح و ترجمه اصول الکافی به فارسی در دو جزء از سید احمد بن مصطفی میرخانی (م ۱۴۱۴ ق).^{۳۴}
- شرح و ترجمه اصول الکافی از کتاب ایمان و کفر تا کتاب العشرة از سید هاشم رسولی محلاتی که توسط انتشارات علمیه اسلامیة در تهران و به سال ۱۳۶۸ ش، چاپ و منتشر شده است. بقیة اصول الکافی توسط سید جواد مصطفوی ترجمه و شرح گردیده است.
- ترجمه و شرح اصول الکافی از سید جواد مصطفوی که در تهران توسط انتشارات علمیه اسلامیة به سال ۱۳۶۸ ش، در چهار مجلد چاپ و منتشر شده است.^{۳۵}
- شرح و ترجمه اصول الکافی به فارسی از محمد باقر کمره‌ای (۱۲۸۱ - ۱۳۷۴ ق). تهران، انتشارات اسوه، چاپ چهارم، ۱۳۷۹ ش.
- ترجمه و شرح و تصحیح روضة الکافی از سید هاشم رسولی محلاتی که به صورت دو مجلد در یک مجلد به قطع وزیری، در تهران توسط انتشارات علمیه اسلامیة به سال ۱۳۵۰ ش، چاپ و منتشر گردیده است. و در سال ۱۳۶۳ تجدید چاپ شده است.
- ترجمه اصول الکافی به اردو از اختر عباس (احمد بخش) بن صدیق محمد نجفی (۱۳۴۲ - ۱۴۲۰ ق) از عالمان شیعی پاکستان.^{۳۶}
- شرح اصول الکافی و ترجمه آن به اردو از سید محمد شبیر بن حسین حسینی جنفوری (ت ۱۳۰۸ ق). مقداری از آن در مجله دین در جنفور منتشر گردیده است.^{۳۷}
- القول الشافی فی حل اصول الکافی (ترجمه اصول الکافی به زبان اردو) از سید ظهور حسین بارهوی ساکن لکهنو که کتاب کفر و ایمان آن به چاپ رسیده است.^{۳۸}
- الشافی فی شرح اصول الکافی از عبد الله المظفر که در مطبعة الحديثة در نجف اشرف چاپ و منتشر گردیده است.

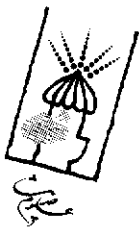
۳۴. معجم مؤلفی الامامیة، ج ۵، ص ۲۹۹.

۳۵. شرح و ترجمه سه مجلد نخست از سید جواد مصطفوی و مجلد چهارم از سید هاشم رسولی است.

۳۶. معجم مؤلفی الامامیة، ج ۵، ص ۴۴۳ - ۴۴۴.

۳۷. الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۹، ش ۳۱۲.

۳۸. همان، ج ۱۷، ص ۲۱۱، ش ۱۳۷ و ج ۳، ص ۳۸۸.

حواشی الکافی

- الحاشیة علی الکافی (شامل اصول و فروع) از شیخ ابراهیم بن قاسم بن محمد (م حدود ۱۰۹۵ق)، که حاشیه هایی از پدرش قاسم و برادرش محمد را نیز در بر دارد. صاحب الذریعة می گوید: «آن را به خط وی بر حاشیة نسخه ای از الکافی استنساخ سال ۹۹۴ق مشاهده کردم».^{۳۹}

- الحاشیة علی اصول الکافی از خلیفه اسدالله اصفهانی (م ۹۶۹ق). نام این اثر کشف حقائق الاحادیث و تنها شامل اصول است.^{۴۰}

- الحاشیة علی الکافی (فروع) از شیخ محمد بن زین الدین معروف به شیخ محمد سبط عاملی (۱۰۳۰-۹۸۰ق).

- الحاشیة علی الکافی از سید بدرالدین بن احمد حسینی که در تاریخ ۱۰۹۴ق، تدوین شده است.^{۴۱}

- الحاشیة علی الکافی از محمد امین بن محمد شریف استرآبادی اخباری (م ۱۰۳۶ق) ناتمام است و از آن به شرح الکافی نیز تعبیر شده است.^{۴۲}

- الحاشیة علی الکافی از میر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی، مشهور به میر داماد (م ۱۰۴۰ق). شیخ آقابزرگ می گوید: «ظاهر این است که این حاشیه غیر از شرح میرداماد بر الکافی به نام الرواشح السماویة فی شرح الاحادیث الامامیة است، چه این که آن کتاب با این نام معروف است».^{۴۳} باید گفت: مسلم است که التعلیقة علی الکافی اثری غیر از الرواشح السماویة است. میرداماد پس از رواشح که مربوط به بررسی اسناد روایات است، به نگارش تعلیقه بر متون روایات الکافی پرداخته و توانسته است تا بر روایات کتاب های «العقل والجهل»، «فضل العلم»، «التوحید» و یک روایت از کتاب «الحجة»، تعلیقاتی بنگارد. این اثر با نام العلیقة علی الکافی در سال ۱۴۰۳ق، با تحقیق آقای سیدمهدی رجایی در ۲۸+۴۰۵ صفحه در قم منتشر شده است.

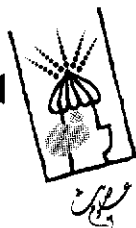
۳۹. همان، ج ۶، ص ۱۸۰، ش ۹۸۴.

۴۰. همان، ج ۶، ص ۱۸۳.

۴۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آية الله مرعشی، ج ۸، ص ۵۰.

۴۲. الذریعة، ج ۶، ص ۹۸۹، ش ۱۸۱.

۴۳. همان، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۹۹۱.

آقای قاسم جوادی نیز طی مقاله‌ای در فصلنامه علوم حدیث، ش ۱۵، ص ۱۸۷ - ۱۹۶ به معرفی کتاب پرداخته است.

در واقع، نگارش رواشح به عنوان شرح الکافی شروع گردیده، ولی تقریباً همه مطالب آن مستقل است. از این رو، تعلیقه میر داماد بر الکافی جدا از رواشح چاپ شده است.

- الحاشیه علی اصول الکافی از سید میر ابوطالب بن میرزا بیک فندرسکی نوّه ابوالقاسم میر فندرسکی معروف. ۲۴

- الحاشیه علی اصول الکافی. به گفته شیخ آقا بزرگ این کتاب در برخی از مجامع به سید بدرالدین احمد انصاری عاملی شاگرد شیخ بهایی نسبت داده شده است، ولی گمان می‌رود

که مراد، سید نظام الدین احمد بن زین العابدین علوی شاگرد شیخ بهایی و میر داماد است. ۴۵

- الحاشیه علی الکافی از سید نورالدین علی بن ابی الحسن عاملی (م ۱۰۶۸ ق) شامل

اصول و فروع و به صورت متفرقه. ۴۶

- الحاشیه علی الکافی میرزا رفیع الدین محمد بن حیدر طباطبایی نایینی معروف به میرزا رفیعا (۹۹۸-۱۰۸۲ ق). قسمت هایی از آن در چاپ جدید الوافی انتشار یافته

است. ۴۷ و اخیراً توسط محمد حسین درایتی مورد تحقیق قرار گرفته است. ۴۸

- الحاشیه علی الکافی از شیخ علی صغیر بن محمد بن حسن برادر شیخ علی کبیر (م بعد از ۱۰۸۵ ق) شامل کتاب توحید. ۴۹

- الحاشیه علی اصول الکافی از قاسم بن محمد بن جواد کاظمی مشهور به ابن الوندی و فقیه کاظمی (م پس از ۱۱۰۰ ق). ۵۰

- الحاشیه علی الکافی شیخ علی کبیر بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی

۴۴. همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۹۸۶.

۴۵. همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۹۸۸؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۵-۵۱.

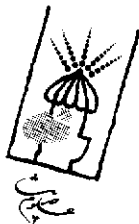
۴۶. الذریعة، ج ۶، ص ۱۸۲، ح ۹۹۵.

۴۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۶، ص ۳۰۶-۳۰۷.

۴۸. علوم حدیث، ش ۲۵، ص ۱۹۷.

۴۹. الذریعة، ج ۶، ص ۱۸۳، ش ۹۹۷.

۵۰. همان، ج ۶، ص ۱۸۳، ش ۹۹۹.

(م ۱۱۰۴ ق) ممکن است این حاشیه همان الدر المنظوم فی شرح اصول الکافی باشد. ۵۱

- الحاشیه علی اصول الکافی محمدباقر بن محمد تقی مجلسی (م ۱۱۱۰ ق). صاحب الذریعة می گوید: «این حاشیه به خط پیرمحمد مقیم بن پیر نورالدین اصفهانی بر نسخه ای از الکافی نزد ماست و گویا نویسنده آن را از روی خط مجلسی و یا به املاي ایشان نوشته است و در حاشیه نسخه حواشی دیگری نیز به خطهای متفرقه یافت می شود». ۵۲

- الحاشیه علی اصول الکافی از محمد حسین بن یحیی نوری، شاگرد علامه مجلسی (م حدود ۱۱۲۷ ق). به عنوان شرح نیز یاد شده است. این حاشیه از اوّل کتاب توحید تا پایان باب «الهدایة من الله» و در یک مجلد نوشته شده است و نگارنده در پایان کتاب از آن به عنوان تعلیقات تعبیر کرده است. ۵۳

- الحاشیه علی الکافی از حیدر علی بن محمد شیروانی (بعد از ۱۱۲۹ ق) مبسوط است. شیخ آقابزرگ می گوید: «بخشی از این حاشیه که بر اوایل فروع الکافی نگاشته شده در کتابخانه حاج سید علی ایروانی در تبریز موجود است». ۵۴

- الحاشیه علی الکافی از ابوالحسن بن محمد طاهر فتونی (م ۱۱۳۸ ق) که شیخ آقا بزرگ می گوید: «آن را بر حاشیه نسخه ای از کتاب صلات الکافی دیدم». ۵۵

- الحاشیه علی الکافی از احمد بن اسماعیل جزایری (م ۱۱۵۰ ق) که شیخ آقا بزرگ آن را بر حاشیه فروع الکافی ملاحظه کرده است و تدوین نشده است. ۵۶

- شواهد الاسلام از محمد رفیع بن فرج گیلانی «ملارفعاً» (م حدود ۱۱۵۵ ق). شرح و حاشیه مختصری بر اصول الکافی است و کتاب های عقل و علم و توحید و حجت را در بردارد. ۵۷

۵۱. همان، ج ۶، ص ۱۸۳، ش ۹۹۸.

۵۲. همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۹۹۰.

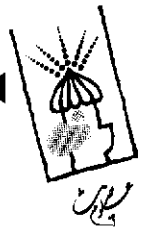
۵۳. همان، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۹۹۲ و ج ۱۳، ص ۹۶.

۵۴. همان، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۹۹۳.

۵۵. همان، ج ۶، ص ۱۸۰، ش ۹۸۵.

۵۶. همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۹۸۷؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۳۲.

۵۷. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۴، ص ۳۸۵، ش ۱۵۷۹؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۷ و ج ۱۴، ص ۲۴۲.

- الحاشية على الكافي از سيد شبر بن محمد بن ثوان حويزي (م ۱۱۹۰ ق). اندك و شامل قسمت هايي از اصول الكافي است. تاريخ نگارش آن به خط خود ايشان ۱۱۸۶ ق، است. ۵۸

- الحاشية على الكافي از علي بن زين الدين عاملي (ق ۱۲) شامل كتاب توحيد از اصول است. ۵۹

- الحاشية على الكافي از عبد النبي بن محمد طسوجي (م ۱۲۰۳). ۶۰

- الحاشية على شرح الكافي از عبد العزيز بن احمد شيرازي (ق ۱۳). حاشيه اي بر شرح اصول الكافي تاليف ملاصدرا شيرازي است كه شامل بخش عقل و علم و در سه مجلد است. ۶۱

- تعليقات على الكافي (الاصول والفروع والروضة) ۶۲ از علي اكبر غفاري. ايشان اصول، فروع و روضة الكافي را مقابله و تصحيح نموده اند و با تعليقات سودمندی كه از شروح مختلف بر گرفته اند، به همراه تعليقاتي از خود ايشان توسط انتشارات دار الكتب الاسلامية به سال ۱۳۶۲ و ۱۳۶۳ ش، چاپ و منتشر گرديده است.

فهرست، معجم، صحاح و... الكافي

- فهرس الكافي و ابوابه و احاديثه والجرح و التعديل لرواياته از صدر علاء الملك بن عبد القادر حسيني (زنده در ۹۸۵ ق). تعداد احاديث هر باب را ذكر مي كند و صحيح، حسن، موثق و ضعيف آن را معين مي كند و احوال راوايان آن را از جهت جرح و تعديل بيان مي كند. وي آن را در مدت شصت روز و به درخواست يكي از دوستان صميمي خود

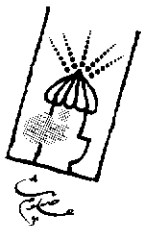
۵۸. الذريعة، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۹۹۴.

۵۹. روضات الجنات، ج ۱، ص ۱۲۸، ش ۱۷۳ و الذريعة، ج ۷، ص ۱۸۳.

۶۰. موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۳۷۵.

۶۱. فهرست نسخه هاي خطي كتابخانه آستان قدس رضوي، ج ۱۴، ص ۲۲۴، ش ۷۱۳۹؛ نيز همان، ۱۲۳۵، ۱۳۳۵۶.

۶۲. اين عنوان را نگارنده قرار داده است. و در اصل سه بخش الكافي با اين عناوين چاپ شده است: الاصول من الكافي مع تعليقات ... صححه و علق عليه علي اكبر الغفاري، الفروع من الكافي ... و الروضة من الكافي ...

نگاشته است. وی در ۱۷ جمادی الثانی به سال ۹۸۵ ق، از نگارش آن فراغت یافته است.^{۶۳}
- المعجم المفهرس لالفاظ الاصول من الکافی از علیرضا برازش، که توسط سازمان چاپ و انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی در دو مجلد چاپ و منتشر گردیده است.
- المعجم المفهرس لالفاظ اصول الکافی از الیاس کلانتری که آن را در دو بخش تنظیم نموده است:

۱. به ترتیب الفبایی اوّل احادیث
 ۲. واژه های مفرد به ترتیب الفبا آمده است.
- این کتاب از سوی انتشارات کعبه در تهران به سال ۱۳۶۳ ش، به چاپ رسیده است.^{۶۴}
- الهادی الى الفاظ اصول الکافی از جواد مصطفوی که در مشهد مقدس توسط انتشارات آستان قدس رضوی به سال ۱۳۶۴ ش، چاپ و منتشر گردیده است.
- صحیح الکافی از محمدباقر بهبودی
- از جمله تلاش هایی که در دوره معاصر انجام گرفت، استخراج صحاح کتب اربعه توسط آقای محمدباقر بهبودی است. وی، چنان که خود تصریح می کند، احادیث معتبر کتب اربعه را با توجه به شرایط اعتبار در متن و سند و به تشخیص خویش مشخص نموده است.^{۶۵} به گفته ایشان، وی احادیث هر یک از کتب اربعه را جداگانه تنظیم نموده تا نام کتب اربعه پا بر جا بماند و حق مؤلفان آنها ضایع نگردد. علاوه بر این، عناوین ابواب و شماره احادیث کتب اربعه به همان صورت اصلی منعکس شده است تا بازبینی و واریسی آن بر پژوهندگان و ناقدان آسان گردد.
- از چهار کتابی که آقای بهبودی در این باره تألیف نمود، متن عربی دو کتاب با عنوان های صحیح الکافی و صحیح من لایحضره الفقیه چاپ و منتشر گردید و متن و ترجمه سه کتاب هم با عناوین گزیده الکافی در شش مجلد، گزیده من لایحضره الفقیه در دو مجلد و گزیده تهذیب الاحکام در پنج مجلد توسط انتشارات کویر چاپ و انتشار یافت.

۶۳. الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۸۶.

۶۴. راهنمای پژوهش، ص ۲۴۴.

۶۵. گزیده الکافی، ج ۱، ص ۲۲.

قابل ذکر است که کار آقای بهبودی گرچه از سیره علمی و فنی دقیقی پیروی می کند اما در عین حال، از سوی برخی از دانشمندان شیعه با اعتراض هایی روبه رو شد و ایشان نیز به آن اعتراض ها و مخالفت ها پاسخ هایی داده است.^{۶۶}

- گزیده الکافی از محمدباقر بهبودی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳ ش.

- منتخب اصول الکافی از یکی از عالمان شیعه (سال ۱۰۰۰ ق).^{۶۷}

- الدرر الکافی و الغرر الشافی المنتخب من اصول الکافی از سید محمد بن علی حسینی امینی معاصر بافق یزدی ساکن مشهد که در ۱۵ شوال ۱۳۶۱ ق، از نگارش آن فارغ گردیده است. این منتخب در موضوع اخلاق، آداب و... است.^{۶۸}

- الاولیات مما اودعه فی الکافی، گزینش و ترتیب از محمد حسین بن علی موحد حججی که توسط انتشارات خیام در قم به سال ۱۳۶۲ ش، چاپ و منتشر گردیده است.^{۶۹}

- ثلاثیات الکلینی و قرب الاستاد از امین ترمس عاملی، که توسط مؤسسه فرهنگی دارالحديث، در قم به سال ۱۴۱۷ ق، در ۴۴۵ صفحه چاپ و منتشر کرده است.

مؤلف مقدمه ای در سه فصل و ۱۲۷ صفحه برای کتاب نوشته است. وی اصطلاح ثلاثیات نزد شیعه و سنی را در فصل دوم و مشایخ کلینی، مشایخ کلینی، اصحاب امام صادق (ع) و شرح حال کلینی و راویان را در فصل سوم بیان کرده است. و در پایان به شیوه و ترتیب احادیث کتاب و نسخه های مورد استفاده خود می پردازد.^{۷۰}

- درخشان پرتوی از اصول الکافی از محمد حسینی همدانی نجفی، گزیده و ترجمه ای از اصول الکافی است که توسط خود ایشان در قم به سال ۱۳۶۳ ش، چاپ و منتشر گردیده است. مجلد پنجم کتاب در سال ۱۳۶۹ ش، چاپ شده است.^{۷۱}

۶۶. ر. ک: «در عرصه روایت و درایت حدیث»، محمدباقر بهبودی، نشریه کیهان فرهنگی، سال سوم، ۱۳۶۳ ش، ۷-۱۱؛ نیز پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، مجید معارف، ص ۴۴۸.

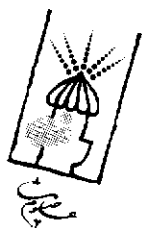
۶۷. الذریعة، ج ۲۲، ص ۳۷۴، ش ۷۵۰۹.

۶۸. همان، ج ۸، ص ۱۳۲، ش ۴۸۸.

۶۹. کتابشناسی ملی ایران، نیمه دوم ۱۳۶۴، ص ۳۳.

۷۰. فصلنامه علوم حدیث، ش ۶، ص ۳۰۰.

۷۱. کتابشناسی ملی ایران، نیمه دوم ۱۳۷۰ ش.

- گزیده‌ای از اصول الکافی در مبانی دین اسلام از علی اصغر خسروی شبستری که در تهران توسط انتشارات امیری به سال ۱۳۵۱ ش، در ۲۷۰ صفحه رقعی چاپ شده است. ۷۲
- احادیث منتخب از روضه الکافی، نگارنده و مترجم: محمد امین رضوی. این کتاب در تهران توسط هیأت مکتب النبی (ص) به سال ۱۳۵۱ ش، چاپ و منتشر گردیده است. ۷۳
- دفاع عن الکافی از ثامر هاشم، حبیب العمیدی، شامل بررسی همراه با نقد و تطبیق نسبت به مهم ترین شبهات طرح شده درباره کتاب الکافی شیخ کلینی. این کتاب توسط مرکز مطالعات اسلامی غدیر در قم به سال ۱۳۷۴ ش، چاپ و منتشر شده است. ۷۴
- بحوث حول روایات الکافی از امین ترمس العاملی. یک بررسی نقادانه نسبت به کتاب الکافی شیخ کلینی است که مجموعه‌ای از فواید مهم در دو علم رجال و حدیث را نیز به همراه دارد. این کتاب از سوی انتشارات دار الهجرة در قم به سال ۱۳۷۳ ش، منتشر گردیده است.
- پانصد و یک درس مقدس از صادق میر شاه ولد. گزیده اصول الکافی کلینی است همراه با ترجمه فارسی و معرف ابواب و عناوین اصول الکافی. این کتاب در مشهد مقدس توسط نشر رستگار به سال ۱۳۷۳ ش، در ۶۳۸ صفحه چاپ و منتشر گردیده است. ۷۵
- اخلاق دینی در اندیشه شیعی (شرح و تحلیل اخلاق اصول الکافی) از سید محمد نصر اصفهانی، که توسط انتشارات نهاوندی، در قم، سال ۱۳۷۸ ش، به چاپ اول رسیده است.
- کتاب الخمس از سید سبط الحسن فتح پوری هندی (مولود ۱۳۲۸ ق). شیخ کلینی در کتاب الکافی کتابی را با عنوان خمس قرار نداده است و روایات مربوط به خمس را در جاهای پراکنده‌ای از کتاب خود درج کرده است. سید سبط الحسن فتح پوری هندی آن روایات را استخراج و در مجموعه‌ای با عنوان کتاب الخمس تدوین نموده است. ۷۶

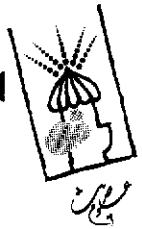
۷۲. همان، تابستان ۱۳۵۱، ص ۱۵.

۷۳. همان، پاییز ۱۳۵۱، ص ۱۷.

۷۴. همان، نیمه اول، ۱۳۷۵، ص ۷۳.

۷۵. همان، نیمه اول ۱۳۷۴، ص ۶۲.

۷۶. الذریعة، ج ۸، ص ۷۹.

- رسالة في شان الكافي والكليني از شيخ آقابزرگ.^{۷۷}

- داستان های اصول الكافي از محمد محمدی اشتهاردی که در دو مجلد توسط دفتر نشر معرف اسلامی در قم به سال ۱۳۷۳ ش، چاپ و منتشر شده است.
- گزیده اصول کافي از محمد کاظم بهنیا که توسط مرکز فرهنگی انتشاراتی رایحه در تهران به چاپ رسیده است.

- واژه های اخلاقی از اصول کافي از ابراهیم پیشوایی ملایری که توسط دفتر تبلیغات اسلامی در قم چاپ و منتشر شده است.
- الكليني والکافي از عبدالرسول الغفار که در یک مجلد توسط مؤسسة النشر الاسلامی در قم چاپ شده است.

- الكليني و خصومه از عبدالرسول الغفار که در دارالمحجة البيضاء در بیروت چاپ و منتشر گردیده است.

- الحسين وعاشوراء في الكافي از حسين صولی که در یک مجلد توسط «المركز الاسلامی للتراث» در بیروت چاپ و منتشر گردیده است.

- فهرس الكافي از يوسف البقاعي که توسط دارالاضواء در بیروت چاپ و منتشر گردیده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مقالات

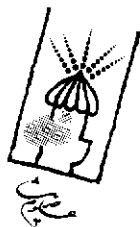
- معرفي اجمالی کتاب الشیخ الكليني البغدادي و کتابه الكافي الفروع تألیف ثامر هاشم حبيب از محمد علی مهدوی راد (تولد ۱۳۳۴ ش)، آینه پژوهش، اسفند ۱۳۷۲، ص ۸۵-۸۷.

- ده نکته درباره «شرح اصول الكافي» ملا صدرا از رضا استادی، علوم حدیث، ش ۱۳، ص ۷-۴۱ در ضمن این مقاله پاره ای از شروح و حواشی الكافي که قبل و بعد از شرح ملا صدرا نگارش یافته، ذکر گردیده است.

- دیدگاه های حدیثی ملا صدرا در شرح اصول الكافي از نادر علی عاشوری، علوم

حدیث، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۰.

۷۷. الذریعة، ج ۱۱، ص ۳۰۲.

- نگاهی به شرح صدر المتألهین بر اصول الکافی از علی نصیری ، علوم حدیث :

ش ۲۴ ، ص ۵۹-۸۱ .

- مفهوم عقل از دیدگاه دو شارح اصول الکافی از عبدالحسین الکافی ، علوم حدیث ،

ش ۲۶ ، ص ۹۶-۱۱۹ .

۲ . من لایحضره الفقیه

مؤلف کتاب من لایحضره الفقیه شیخ المشایخ ، رئیس المحدثین ، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی ، معروف به شیخ صدوق (بین ۳۰۶ تا ۳۲۰ ق) است . او و برادرش به دعای امام زمان (عج) به واسطه نایب خاص آن حضرت حسین بن روح به دنیا آمدند . نیابت حسین بن روح بعد از وفات محمد بن عثمان در سال ۳۰۵ ق ، آغاز و تا سال ۳۲۶ ق ، ادامه داشت .

شیخ صدوق از کودکی دوستدار علم و جویای حدیث بود ؛ تحت سرپرستی پدرش رشد کرد و نزد وی و مشایخ شهر قم شاگردی نمود ؛ سپس به ری منتقل شد و در آنجا اقامت گزید . وی در راه خدمت به دین مسافرت های بسیار کرد و طی مسافت های دور را بر خویش هموار ساخت . در سال ۳۵۲ ق ، وارد بغداد شد و شیوخ فقه های شیعه از او حدیث شنیدند ، در حالی که او نسبت به آنان جوان بود .

بسیاری از مردم شهرها مانند کوفه ، بصره ، بغداد ، واسط ، مصر ، قم ، نیشابور ، قزوین و ... در اخذ احکام به او رجوع می کردند . وی تصانیف بسیار نگاشت که رقم آنها به حدود سیصد کتاب می رسد و بسیاری از آنها چاپ و منتشر گردیده است .

در ایلاق (شهری در ده فرسخی بلاد شاش که واقع در ماوراء النهر و متصل به بلاد ترك است .) به درخواست محمد بن حسن علوی معروف به «نعمه» من لایحضره الفقیه را به سبک من لایحضره الطیب رازی نگاشت .

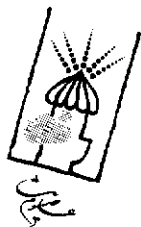
من لایحضره الفقیه شیخ صدوق ، دومین کتاب حدیثی شیعه است که شامل تنها احادیث فقهی و مورد توجه دانشمندان و فقه های شیعه بوده و هست . البته با وجود اهمیت بسیار من لایحضره الفقیه برخی از فقها کتاب های شیخ طوسی را بر آن ترجیح می دهند .

مشایخ او بسیاریند و محققان تعداد آنان را بر اساس کتاب های چاپ شده وی بیش از

۲۵۲ نفر می دانند که در اینجا به ذکر نام چند تن از آنان بسنده می کنیم:

۱. پدرش علی بن حسین که در عصر خود شیخ و فقیه قمیان بود.
 ۲. محمد بن حسن بن احمد بن ولید،
 ۳. احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی،
 ۴. احمد بن محمد بن یحیی العطار الاشعری،
 ۵. محمد بن احمد بن علی اسدی (معروف به علی بن جرادة بروعی)،
 ۶. احمد بن محمد بن الصقر الصائغ العدل،
 ۷. احمد بن محمد بن حسن قطان،
 ۸. حسین بن احمد بیهقی،
 ۹. احمد بن ابراهیم بن بکر خوزی،
 ۱۰. حسین بن محمد اشتانی رازی،
 ۱۱. محمد بن سعید بن عزیز سمرقندی،
 ۱۲. علی بن ثابت دوالبی،
 ۱۳. محمد بن یحیی علوی،
 ۱۴. محمد بن بکران نقاش و ...
- و از جمله کسانی که از شیخ صدوق روایت می کنند افراد زیر نام می بریم:
۱. برادرش حسین بن علی،
 ۲. برادرزاده اش حسن بن حسین،
 ۳. علی بن احمد بن عباس نجاشی،
 ۴. ابوالقاسم علی بن محمد بن علی خزاز،
 ۵. حسین بن عیید الله غضائری،
 ۶. محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)،
 ۷. هارون بن موسی تلعبری و ...

شیخ صدوق در سال ۳۸۱ق، درگذشت و در شهر ری، حومه تهران مدفون گردید و قبر او هم اکنون زیارتگاه دوستداران علم و شیفتگان مکتب اهل بیت (ع) است.^{۷۸}

شروح من لا یحضره الفقیه

بر کتاب ارزشمند من لا یحضره الفقیه نیز شرح و حاشیه چندی نگارش یافته است که موارد زیر از آن جمله است:

- معاهد التنبیه فی شرح من لا یحضره الفقیه از شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن زین الدین (م ۱۰۳۰ق).^{۷۹}

- شرح من لا یحضره الفقیه از شیخ بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد عاملی حارثی (م ۱۰۳۰ق) که به صورت قال، اقول نگارش یافته و به عنوان حاشیه نیز از آن یاد شده است.^{۸۰}

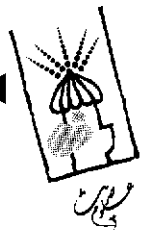
- روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه از مولی محمد تقی بن مقصود علی مجلسی (م ۱۰۷۰ق)، این شرح به زبان عربی و در شش مجلد تدوین گردیده است و مجلد آخر آن شامل شرح مشیخه صدوق است. این کتاب با تحقیق و تعلیق آقای حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتیاردی توسط بنیاد فرهنگ اسلامی در قم به سال ۱۳۵۲ش، ۱۳۶۴ش، ۱۳۶۷ش، و ۱۳۷۱ش، به چاپ رسیده است.^{۸۱}

۷۸. ر. ک: موسوعة طبقة الفقهاء، ج ۴، ص ۴۳۲-۴۳۵؛ معالم العلماء، ص ۱۱۱-۱۱۲؛ قاموس الرجال، ج ۸، ص ۲۸۳-۲۸۷؛ اعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۴؛ الذریعة، ج ۵، ص ۱۴۰؛ ریحانة الادب، ج ۳، ص ۴۳۴؛ مقدمه من لا یحضره الفقیه؛ خاتمة مستدرک الوسائل؛ روضات الجنات، ج ۶، ص ۱۳۲؛ ریاض العلماء، ج ۸، ص ۱۱۹؛ جامع الرواة، ج ۲، ص ۱۵۴؛ مجمع الرجال، ج ۵، ص ۲۶۹؛ تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۸۹؛ فهرست الطوسی، ص ۱۵۷، ش ۶۹۵؛ رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۴۹۲-۵۱۷.

۷۹. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۸ و ج ۱۴، ص ۹۴ و ج ۲۱، ص ۲۰۸.

۸۰. همان، ج ۱۴، ص ۹۴.

۸۱. همان، ج ۱۴، ص ۹۴.

- شرح مشیخة من لا يحضره الفقيه از مولی محمد تقی بن مقصود علی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق).^{۸۲}

- شرح و ترجمه من لا يحضره الفقيه (اللوامع القدسية یا لوامع صاحبقرانی) از مولی محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق). این شرح فارسی تا اواخر فروض جوارح را در بر می گیرد که بعد از حج، مزار و حقوق است. وی ابتدا احادیث را به طور تحت اللفظی ترجمه کرده، سپس به ذکر اقوال علما می پردازد و پس از آن نظر فقهی خود را به تفصیل بیان می کند. وی پس از نگارش روضة المتقین به پیشنهاد شاه عباس صفوی این اثر را نگاشته و به وی اهدا نموده است.^{۸۳} این کتاب توسط مؤسسه اسماعیلیان در قم به سال ۱۳۷۲ ش، و نیز توسط دارالتفسیر به سال ۱۳۷۷ ش، چاپ و منتشر گردیده است.

- شرح مشیخة الفقيه از مولی محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق).^{۸۴}

- شرح من لا يحضره الفقيه از مولی حسام الدین محمد صالح بن احمد سروی مازندرانی (م ۱۰۸۱ ق).^{۸۵}

- التعلیقة السجادية (شرح و حاشیه بر من لا يحضره الفقيه) از مولی مراد تفرشی (۹۶۵ - ۱۰۵۱ ق) که شامل شرح مشیخة نیز هست.^{۸۶}

- من لا يحضره النبيه فی شرح من لا يحضره الفقيه از عبدالله بن صالح سماهيجی (م ۱۱۳۵ ق).^{۸۷}

- ارشاد ذهن النبيه فی شرح اسانید من لا يحضره الفقيه از عبدالله بن صالح سماهيجی (م ۱۱۳۵ ق). این کتاب با عنوان ارتیاد ذهن النبيه نیز یاد شده است، اما شیخ آقا بزرگ

۸۲. همان، ج ۱۰، ص ۱۰۱.

۸۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۳۰، ص ۶۹۴، ش ۱۲۱۹۱ و ج ۱، ش ۲۴۰؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۴۶۱-۴۶۵، ش

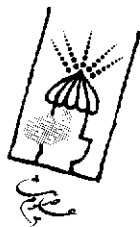
۸۹۲-۸۹۶؛ الذریعة، ج ۱۴، ص ۹۴ و ج ۱۸، ص ۱۶۹.

۸۴. الذریعة، ج ۴، ص ۴۹۵ و ج ۱۰، ص ۱۰۱.

۸۵. الذریعة، ج ۱۴، ص ۹۴.

۸۶. الذریعة، ج ۶، ص ۲۲۵ و ج ۴، ص ۲۲۳-۲۲۴ و ج ۱۴، ص ۹۴.

۸۷. اعیان الشیعة، ج ۸، ص ۵۳؛ الذریعة، ج ۲۲، ص ۲۳۲.

می گوید: «در نام کتاب تصحیف صورت گرفته است و ارشاد ذهن النبیّه صحیح است».^{۸۸}
 - شرح من لایحضره الفقیه از محمد صالح بن عبد الواسع خاتون آبادی (م ۱۶۶ق).^{۸۹}
 - معراج النبیّه الی من لایحضره الفقیه از یوسف بن احمد بحرانی (م ۱۸۶ق) که نا تمام است.^{۹۰}
 - شرح مشیخه الفقیه از محمد حسین بن علی اصغر قاضی طباطبایی حسنی تبریزی (م ۱۲۹۳ق).^{۹۱}

- معین النبیّه فی رجال من لایحضره الفقیه از یاسین بن صلاح الدین بحرانی (م بعد از ۱۱۴۵ق). وی مشیخه من لایحضره الفقیه را تنظیم کرده و حالات راویان را گرد آورده و چهارده مقدمه در قواعد درایه و علم حدیث و دو مطلب در مشایخ و راویان طرق شیخ طوسی بدان افزوده است.^{۹۲}

- تنبیّهات النبیّه فی شرح من لایحضره الفقیه از محمد علی بن قاسم آل کشکول. در چند مجلد تدوین یافته است و شیخ آقا بزرگ تهرانی می گوید: «مجلد نهم آن را که شرح کتاب زکات است در کتابخانه سید محمد علی هبه الدین شهرستانی دیدم».^{۹۳}
 - مسلک الفطن النبیّه فی احوال رجال من لایحضره الفقیه از سید محمد بن هاشم هندی نجفی (م ۱۳۲۳ق).^{۹۴}

- خیرالرجال از بهاء الدین محمد بن ملا علی شریف لاهیجی در بیان احوال رجال مذکور در اسانید من لایحضره الفقیه در یک مجلد بزرگ.^{۹۵}

۸۸. الذریعة، ج ۱، ص ۵۱۴، ص ۴۳۷ و ج ۱۳، ص ۱، ش ۸۲؛ اعیان الشیعة، ج ۸، ص ۵۳.
۸۹. الذریعة، ج ۱۴، ص ۹۴.
۹۰. همان، ج ۱۴، ص ۹۴، ش ۴۵.
۹۱. همان، ج ۱۴، ص ۶۷؛ مطف، ج ۱۳، ص ۵۷۴.
۹۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۷، ص ۱۳۳، ش ۲۵۵۰؛ الذریعة، ج ۲۱، ص ۲۸۷، ش ۵۱۰۱ و ج ۱۰، ص ۱۵۹.
۹۳. الذریعة، ج ۴، ص ۴۵۳، ش ۲۰۱۸.
۹۴. همان، ج ۲۱، ص ۲۳، ش ۳۷۶۲.
۹۵. همان، ج ۷، ص ۲۸۲، ش ۱۳۸۸.

- تعریف رجال من لایحضره الفقیه از سیدهاشم بن سلیمان بحرانی (م ۱۱۰۷ ق) که در واقع شرح مشیخه من لایحضره الفقیه است. صاحب ریاض آن را جزو تصانیف وی شمرده است. ۹۶

- شرح مشیخه الفقیه از سید حسن بن عبد الهادی موسوی آل خراسان نجفی (مولود به سال ۱۳۲۶ ق) که به همراه جزء چهارم من لایحضره الفقیه به سال ۱۳۷۹ ق، در نجف اشرف به چاپ رسیده است. ۹۷

حواشی بر من لایحضره الفقیه

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از شیخ محمد علی بن محمد بلاغی (م ۱۰۰۰ ق) که نوه اش شیخ حسن آن را در تنقیح المقال یاد کرده است. ۹۸

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از سید علاءالدوله بن قاضی نورالله شهید در ۱۰۱۹ ق. ۹۹

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از محمد بن علی بن یوسف بحرانی پدر شیخ احمد أصبعی که وی از مشایخ شیخ سلیمان ماحوزی (م ۱۱۲۱ ق) است. ۱۰۰

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از [محمد] مراد بن محمد صادق کشمیری (م ۱۱۲۴ ق) که به گفته شیخ آقا بزرگ نسخه ای از آن نزد میرزا علی بهزادی نوه میرزا حسین نوری بوده است. ۱۰۱

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از محمد بن حسین خوانساری «آقا جمال» (م ۱۱۲۵ ق) که در جامع الرواة از آن به تعلیقات تعبیر شده است. ۱۰۲

۹۶. همان، ج ۴، ص ۲۱۷، ش ۱۰۸۳.

۹۷. همان، ج ۱۴، ص ۶۷.

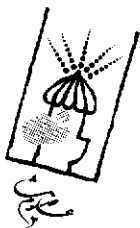
۹۸. همان، ج ۶، ص ۲۲۴.

۹۹. همان، ج ۶، ص ۲۲۴.

۱۰۰. همان، ج ۶، ص ۲۲۵.

۱۰۱. همان، ج ۶، ص ۲۲۵.

۱۰۲. همان، ج ۶، ص ۲۲۴.

- حواشی علی من لایحضره الفقیه از عبدالله بن عیسی افندی (م ۱۱۳۰ق) در ریاض العلماء ذکر کرده است که ناتمام است. ۱۰۳
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از شیخ ابو جعفر محمد بن ابی منصور حسن بن زین الدین شهید ثانی شامی (م ۱۰۳۰ق). ۱۰۴
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از شیخ بهاء الدین محمد بن حسین حارثی عاملی (م ۱۰۳۱ق). شیخ آقا بزرگ نسخه هایی از آن را در جاهای مختلف دیده است. ۱۰۵
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از میر محمدباقر بن محمد حسینی داماد (م ۱۰۴۱ق). ۱۰۶
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از سید احمد بن زین العابدین علوی عاملی که در فاصله (۱۰۵۴ - ۱۰۶۰ق) وفات یافته است. نوه اش سید محمد اشرف در فضائل السادات از این حاشیه نقل می کند. ۱۰۷
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از خلیفه سلطان میر علاء الدین حسین بن رفیع الدین محمد مرعشی آملی (م ۱۰۶۴ق) بخشی از آن در کتابخانه آیه الله مرعشی موجود است. ۱۰۸
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از مولی عزیز الله بن محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۴ق) نوه اش میرزا حیدر علی در رساله انساب المجلسی آن را ذکر کرده است. ۱۰۹
- الحاشیة علی من لایحضره الفقیه از عبدالنبی بن محمد طسوجی (م ۱۲۰۳ق). ۱۱۰

۱۰۳. همان، ج ۶، ص ۲۲۳ و ۲۲۵؛ اعیان الشیعة، ج ۸، ش ۶۴.

۱۰۴. همان، ج ۶، ص ۲۲۴؛ معجم مؤلفی الشیعة، ص ۲۸۲.

۱۰۵. همان، ج ۶، ص ۲۲۴-۲۲۵.

۱۰۶. همان، ج ۶، ص ۲۲۳.

۱۰۷. همان، ج ۶، ص ۲۲۳.

۱۰۸. همان، ج ۶، ص ۲۲۳.

۱۰۹. همان، ج ۶، ص ۶۲۲۳.

۱۱۰. همان، ج ۴، ص ۲۸۱ و ج ۱۴، ص ۷۲.

- الحاشية على من لا يحضره الفقيه از سيد ميرزا محمدباقر بن حسن بن خليفه

سلطان. ۱۱۱

- الحاشية على من لا يحضره الفقيه از محمد حسين بن محمد صالح مازندراني داماد

علامه مجلسي. ۱۱۲

- الحاشية على من لا يحضره الفقيه از ميرزا ابو القاسم بن محمد اسماعيل حسيني

خاتون آبادي. ۱۱۳

- الحاشية على من لا يحضره الفقيه از دختر مولي عزيز الله مجلسي، معروف به بنت

المجلسي از دانشمندان قرن يازدهم. ۱۱۴۶

- رجال الشيخ حسن بروجني که تعليقاتي است بر مشيخة من لا يحضره الفقيه بر

نسخه اي که خود در سال ۱۲۵۷ ق، کتابت نموده است. تحقيقاتي در احوال بسياري از

رجال را در بر دارد و نسخه آن در کتابخانه سپهسالار (مدرسه عالي شهيد مطهري فعلي) به

شماره ۱۸۷۴ موجود است. ۱۱۵

- تعليقه بر من لا يحضره الفقيه کتاب من لا يحضره الفقيه با تصحيح و تعليق آقاي

علي اکبر غفاري که توسط انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم به

سال ۱۳۶۳ ش، چاپ و منتشر گرديده است.

- تعليقه بر من لا يحضره الفقيه از سيد حسن موسوي خراسان نجفي که با تصحيح آقاي

محمد آخوندي توسط دارالکتب الاسلاميه به سال ۱۳۶۱ ش، چاپ شده است و به سال

۱۳۶۸ ش، به چاپ پنجم رسيده است. ۱۱۶

۱۱۱. همان، ج ۶، ص ۲۲۳.

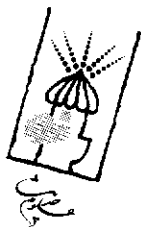
۱۱۲. همان، ج ۶، ص ۲۲۳.

۱۱۳. اعيان الشيعة، ج ۲، ص ۴۰۵.

۱۱۴. همان، ج ۳، ص ۶۰۷.

۱۱۵. الذريعة، ج ۱۰، ص ۱۰۹، ش ۲۲۸.

۱۱۶. کتابشناسي ملي ايران، نيمه اول ۱۳۶۸، ص ۳۶.

ترتیب، منتخب، ترجمه و... من لایحضره الفقیه

- ترتیب مشیخه من لایحضره الفقیه از سید علاءالدین محمد بن ابی تراب گلستانه اصفهانی (م حدود ۱۱۱۰ق). مشیخه من لایحضره الفقیه را دردایره‌هایی به شیوه‌ای لطیف در ۲۴ ورقه و در هر ورقه چند دایره... مرتب کرده است. ۱۱۷

- ترتیب مشیخه من لایحضره الفقیه از عبدالحی بن محمد یزدی. ۱۱۸

- ترتیب مشیخه من لایحضره الفقیه از حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۱۱ق). ۱۱۹

- ترتیب مشیخه من لایحضره الفقیه از سید محمد حسین معروف به شیخ آقا قاضی تبریزی (م ۱۲۹۴ق) که با شرح و بیان همراه است. ۱۲۰

- ترتیب مشیخه من لایحضره الفقیه از شیخ فخرالدین بن محمد علی طریحی (م ۱۰۸۵ق) که آن را جزو ملحقات جامع المقال قرار داده است. ۱۲۱

- رجال مولی مراد علی که ترتیب رجال من لایحضره الفقیه بر اساس حروف الفباست و نسخه‌ای از آن در کتابخانه مدرسه سپهسالار موجود است. ۱۲۲

- المنتخب عن السادة النخب از موسی بن محمد لائذ نجفی که شامل گزیده‌ای از کتاب صلات من لایحضره الفقیه و پاره‌ای متفرقات است. ۱۲۳

- ترجمه من لایحضره الفقیه از علی اکبر غفاری، محمد جواد غفاری و صدر بلاغی که البته تصحیح کتاب و در پاره‌ای موارد نیز شرحی بر روایات توسط آقای علی اکبر غفاری انجام شده است. این ترجمه همراه با متن کتاب من لایحضره الفقیه در شش مجلد توسط نشر صدوق واقع در میدان بهارستان تهران به سال ۱۳۶۷ش، چاپ و منتشر گردیده است.

۱۱۷. الذریعة، ج ۴، ص ۷۵، ش ۲۸۵.

۱۱۸. همان، ج ۱۰، ص ۱۲۴، ش ۲۵۱.

۱۱۹. همان، ج ۴، ص ۶۸، ش ۲۸۳.

۱۲۰. همان، ج ۴، ص ۶۹.

۱۲۱. همان، ج ۴، ص ۶۹، ش ۲۸۴.

۱۲۲. همان، ج ۱۰، ص ۱۴۹؛ فهرست نسخه‌های خطی سپهسالار، ج ۱، ص ۳۲۹.

۱۲۳. الذریعة، ج ۲۲، ص ۴۱۷، ش ۷۶۸۳.

- التنبیه علی غرائب من لایحضره الفقیه از شیخ مفلح بن حسن صیمری . وی آن دسته از فتاوی شیخ صدوق را که با اجماع مخالف است ، به علاوه مسائلی که نزد عالمان متقدم و متاخر شیعه متروک است در آن گرد آورده است . ۱۲۴

- رساله فی لزوم تنقیذ مشیخ الفقیه و التهذیبین از ابوالمعالی بن محمد ابراهیم کلباسی اصفهانی . ۱۲۵

- صحیح من لایحضره الفقیه از محمدباقر بهبودی که چاپ و منتشر گردیده است .

- گزیده من لایحضره الفقیه همراه با ترجمه فارسی از محمدباقر بهبودی که توسط انتشارات کویر در تهران به سال ۱۳۷۰ ش ، چاپ و منتشر گردیده است .

- روش تدوین کتاب من لایحضره الفقیه (پایان نامه) از نیره جاویدانی ، با راهنمایی نهلا غروی نائینی ، دانشگاه تربیت مدرس ، مقطع کارشناسی ارشد ، ۱۳۷۹ ش ، ۲۱۳ صفحه .

- تحقیقی پیرامون کتاب من لایحضره الفقیه (پایان نامه ، ۱۶۳ صفحه) از محمود نظری با راهنمایی علی اکبر غفاری ، مقطع کارشناسی ارشد ، ۱۳۷۵ ش . ۱۲۶

- حدیث صداقت : شیخ صدوق از عبد الرحیم اباذری ، قم انتشارات دار الحدیث ، ۱۳۷۹ ش ، ۲۲۱ صفحه .

- شیخ صدوق از محمد علی خسروی ، تهران ، انتشارات اسوه ، چاپ اول ، ۱۳۷۰ ش ، ۱۲۸ صفحه .

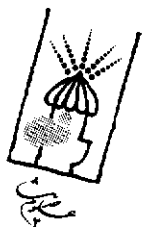
- فقیه ری (زندگی نامه و آثار شیخ صدوق) ۱۲۷ از سید حسن موسوی خراسان ، ترجمه و تعلیق از علیرضا میرزا محمد ، انتشارات اطلاعات ، چاپ اول ۱۳۷۷ ش . (عنوان اصلی : حیاة الشیخ الصدوق) .

۱۲۴ . همان ، ج ۴ ، ص ۴۳۸ ، ش ۱۹۴۸ .

۱۲۵ . معجم مؤلفی الشیعة ، ص ۳۵۶ .

۱۲۶ . علوم حدیث ، ش ۲۶ ، ص ۱۶۳ .

۱۲۷ . در این کتاب ۲۲۱ عنوان از آثار شیخ صدوق یاد شده است .

مقالات

- فقیه ری (زندگی نامه و آثار شیخ صدوق) از علی طریقت (نشریه کتاب ماه دین، تیر ۱۳۷۷ ش، پیاپی ۹، ص ۱۵) این مقاله به معرفی یک کتاب با عنوان یاد شده می پردازد که ترجمه و تعلیق آن از علیرضا میرزا محمد است.

- شیخ صدوق، نشریه موعود جوان، بهمن ۱۳۷۷، پیاپی ۲، ص ۱۸-۱۹.

- شیخ صدوق، پاسدار اسلام، ۱۳۶۱ ش، پیاپی ۴، ص ۱۸ و ۳۲-۳۳.

۳. تهذیب الاحکام

تهذیب الاحکام یکی دیگر از کتاب های چهارگانه حدیث شیعه در دوره متقدمان است که به وسیله ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق) تألیف شد. پیش از ذکر شروح و حواشی تهذیب الاحکام اشاره مختصری به زندگی مؤلف آن شایسته است.

شرح حال شیخ طوسی

شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ طوسی در ماه رمضان سال ۳۸۵ ق، دیده به جهان گشود. وی در الفهرست و کتاب های دیگر خود و نجاشی در رجالش او را طوسی نامیده اند.

درباره اینکه وی تحصیلات مقدماتی خود را در کجا گذرانیده است، اطلاع دقیقی در دست نیست. برخی احتمال داده اند که در همان زادگاهش طوس بوده است. دوران جوانی او با حکومت آل بویه بر بخش هایی از ایران (ری، فارس و بغداد) و سلطنت سلطان محمود غزنوی در غزنه همزمان بود.

وی در سال ۴۰۸ ق، در سن ۲۳ سالگی راهی بغداد گردید و درحوزه درس پیشوای شیعیان شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان شرکت نمود. شیخ طوسی به مدت پنج سال، یعنی تا پایان زندگی شیخ مفید از محضر درس او بهره برد و در همین مدت، شرح کتاب

المقنعة استادش مفید را آغاز کرد و شرح کتاب طهارت و باب اول کتاب صلات آن را به اتمام رسانید.

پس از وفات شیخ مفید، زعامت علمی و دینی شیعه به شاگرد مبرز او سید مرتضی علم الهدی رسید و شیخ طوسی با راه یافتن به محضر وی ۲۳ سال از حوزهٔ درسش به ویژه در کلام، فقه و اصول بهره جست. از دیگر استادان و مشایخی که شیخ طوسی کم و بیش از آنان استفاده کرده است و در کتاب های خود به عنوان مشایخ حدیث از آنان یاد کرده است افراد زیر را می توان نام برد:

- ابوالحسن علی بن احمد بن ابی جید (زنده در ۴۰۸ق)،

- احمد بن محمد بن موسی، ابن صلت اهوازی (م ۴۰۹ق)،

- حسین بن عبید الله غضائری (م ۴۱۱ق)،

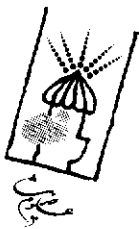
- احمد بن عبدالواحد (ابن عبدون) (م ۴۲۳ق)،

- ابوالقاسم علی بن شبل بن اسد وکیل،

- ابو الفتح هلال بن محمد حفار،

- جعفر بن حسین بن حسکه قمی.

سید مرتضی به سال ۴۳۶ق، در سن هشتاد سالگی به سرای باقی شتافت و شیخ طوسی که اینک ۵۱ سال سن داشت، زعامت علمی و دینی شیعه را به عهده گرفت و دوازده سال در بغداد به انجام این مهم مشغول بود. در سال ۴۴۷ و ۴۴۸ق، بر اثر بروز اختلاف بین شیعه و سنی و دگرگونی اوضاع سیاسی و انتقال قدرت از آل بویه به سلجوقیان سنی مذهب، سلجوقیان آتش فتنه مذهبی را بر افروختند و با تحریک عوام در بغداد شورش هایی ضد شیعه به راه انداختند و طی آن کتابخانه شیعه که ابو نصر شاپور بن اردشیر وزیر بهاءالدوله بویهیی آن را تأسیس کرده بود در آتش سوخت و دامنه فتنه چنان گسترش یافت که دامن شیخ طوسی را نیز گرفت؛ اموال و کتابخانه وی غارت گردید و به آتش کشیده شد و عده زیادی از شیعیان کشته و مجروح شدند. شیخ طوسی ناگزیر به نجف اشرف مهاجرت کرد و دوازده سال آخر عمر خود را در نجف اشرف به انجام وظایف علمی

و دینی قیام نمود و شاگردان زیادی تربیت کرد. برخی از دانشمندان شاگردان او را افزون بر سیصد مجتهد دانسته اند. که افراد زیر از آن جمله اند:

- ابوعلی فرزندی طوسی ملقب به مفید ثانی،

- آدم بن یونس بن ابی مهاجر نسفی،

- احمد بن حسین خزاعی نیشابوری،

- ابوالخیر محمد بن برکة اسدی،

- عبد الجبار بن عبدالله مقرئ رازی،

- قاضی ابن برآج طرابلسی و ...

وی در ۲۲ محرم سال ۴۶۰ ق، در سن ۷۵ سالگی بدرود حیات گفت. ۱۲۸

شیخ طوسی آثار گرانسنگی در موضوعات مختلف دینی اعم از تفسیر، حدیث، ادعیه، فقه، اصول فقه، کلام، رجال و فهرست، تاریخ و مقتل و جواب مسائل شرعی و اعتقادی از خود به یادگار گذاشته است.

یکی از دو کتاب مهم حدیثی وی تهذیب الاحکام است. این کتاب مشتمل بر تمام ابواب فقه و در مجموع ۲۳ کتاب است که از کتاب طهارت آغاز و به کتاب دیات ختم می شود. تهذیب الاحکام طبق شمارش بعضی صاحب نظران ۱۳۵۹۰ روایت را در قالب ۲۳ کتاب فقهی و ۳۹۳ باب در خود جای داده است و در حقیقت حاوی احکام فقهی با ذکر ادله، نصوص و بیان آنهاست و از آغاز تألیف تاکنون همواره مورد رجوع فقها و محدثان شیعه و مورد استناد آنان بوده و فتاوی خود را بر آن مستند کرده اند. شیخ طوسی تألیف این کتاب را از سال ۴۰۸ ق، هنگامی که تازه وارد بغداد شده بود، در سن ۲۵ سالگی آغاز کرد

۱۲۸. ر. ک: هزاره شیخ طوسی، ج ۱، ص ۷۱-۳؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۵، ص ۲۸۲؛ قاموس الرجال، ج ۸، ص ۱۳۴-۱۳۷؛ اعیان الشیعة، ج ۹، ص ۱۵۰؛ معالم العلماء، ص ۱۱۴، ش ۷۶۶؛ مجمع الرجال، ج ۵، ص ۱۹۱؛ الذریعة، ج ۲، ص ۱۴، ش ۴۳؛ معجم رجال الحدیث، ج ۱۵، ص ۲۴۳، ش ۱۰۴۹۹؛ تنقیح المقال، ج ۳، ص ۱۰۴، ش ۱۰۵۶۳؛ رجال نجاشی، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۸؛ فهرست شیخ طوسی، ص ۱۶۰، ش ۶۹۹؛ بهجة الآمال، ج ۶، ص ۳۶۰؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۵۱۸-۵۴۷.

و تا سال ۴۴۸ق، آن را به پایان رسانید. بدین ترتیب بیش از نیمی از عمر خود (مدت چهل سال) را صرف تألیف این کتاب نمود.

شرح و حاشیه بر تهذیب الاحکام

بساری از عالمان شیعه تهذیب الاحکام را شرح کرده و عده‌ای نیز بر آن حاشیه نوشته‌اند که موارد زیر از آن جمله است:

- تهذیب الاکمام فی شرح تهذیب الاحکام از قاضی نورالله بن شریف حسینی مرعشی (شهید در ۱۰۱۹ق). ۱۲۹

- شرح التهذیب از مولی عبدالله بن حسین شوشتری (م ۱۰۲۱ق) که از آن به عنوان حاشیه نیز یاد شده است و سید نعمه الله جزایری در شرح خود از آن نقل می‌کند. ۱۳۰

- شرح التهذیب از شیخ ابوجعفر محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۳۰ق) که از آن به عنوان حاشیه نیز یاد شده است و شیخ آقابزرگ نسخه‌هایی از آن در کاظمیه و تبریز دیده است. ۱۳۱

- شرح التهذیب از مولی محمد امین بن محمد شریف استرآبادی (م ۱۰۳۶ق) که ناتمام است. ۱۳۲

- شرح التهذیب (احیاء الاحادیث فی شرح تهذیب الاحکام الحدیث) از مولی محمد تقی بن مقصود علی اصفهانی (م ۱۰۷۰ق) که شامل شرح بخشی از تهذیب الاحکام است. ۱۳۳

- شرح التهذیب از مولی عبدالله بن مولی محمد تقی مجلسی (م ۱۰۸۴ق) که ناتمام است. ۱۳۴

۱۲۹. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۹ و ج ۴، ص ۵۳، ش ۲۱۶.

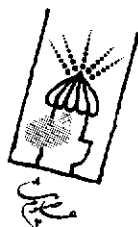
۱۳۰. همان، ج ۶، ص ۵۱، ش ۱۳.

۱۳۱. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷.

۱۳۲. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۶.

۱۳۳. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۶ و ج ۱، ص ۳۰۷، ش ۱۵۹۶.

۱۳۴. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷.

- شرح التهذيب از سيد محمد بن علي بن ابي الحسن موسوی عاملی (م ۱۰۰۹ق) که از آن به عنوان حاشیه نیز یاد کرده است. ۱۳۵

- شرح التهذيب از شيخ محمد بن حسن شيروانی (م ۱۰۹۹ق) داماد علامه مجلسی. ۱۳۶

- شرح التهذيب (حجة الاسلام فی شرح تهذيب الحکام) از مولی محمد طاهر بن محمد حسين شیرازی اخباری (م ۱۰۹۸ق) از مشايخ علامه مجلسی و شيخ حر عاملی که در قم مدفون است. ۱۳۷

- ملاذ الاخبار فی فهم تهذيب الاخبار از علامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۰ق) که تا آخر باب نکاح به اتمام رسیده است. ۱۳۸ این کتاب با تحقیق مهدی رجایی در قم توسط انتشارات کتابخانه آية الله مرعشی به سال ۱۳۶۴ ش، چاپ و منتشر شده است.

- مقصود الانام فی شرح تهذيب الاحکام از سيد نعمة الله بن عبدالله جزایری (م ۱۱۱۲ق) در دوازده مجلد. ۱۳۹

- غاية المرام فی شرح تهذيب الاحکام از همو که اختصار مقصود الانام در هشت مجلد است. شارح به چند روایت هر باب یک جا اشاره کرده، سپس در متن و سند هر یک بحث می کند. ۱۴۰ هر یک از این نسخه ها شامل برخی مجلدات کتاب است. دو مجلد آن با تحقیق سيد طیب جزایری در قم چاپ شده است.

- شرح التهذيب که شيخ آقا بزرگ آن را از یکی از متأخران دانسته و می گوید: «از

شرح علامه مجلسی و محدث جزایری در آن نقل شده است». ۱۴۱

۱۳۵. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۸ و ج ۶، ص ۵۳.

۱۳۶. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷.

۱۳۷. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷ و ج ۶، ص ۲۵۷.

۱۳۸. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۶.

۱۳۹. مجلس، ج ۲۶، ص ۱۹۶، ش ۷۷۰۳؛ الدررمة، ج ۲۲، ص ۱۱۳ و ج ۱۳، ص ۱۵۸-۱۵۹.

۱۴۰. الدررمة، ج ۱۳، ص ۱۵۷ و ج ۱۶، ص ۱۸.

۱۴۱. الدررمة، ج ۱۳، ص ۱۵۶.

- شرح التهذيب از عبداللطيف بن على عاملی شاگرد شيخ بهایی. ۱۴۳

- شرح مشيخة تهذيب الاحكام از محمد اشرف بن عبدالحسيب عاملی

(م ۱۳۳۱ق). ۱۴۴

- شرح التهذيب از احمد بن اسماعيل جزايري (م ۱۱۴۹ق) شاگرد مير محمد صالح

خاتون آبادی. ۱۴۵

- توضيح المرام فی شرح تهذيب الاحكام از ملا نعيما عرفی طالقانی (بعد از ۱۱۵۸ -

۱۱۷۷ق). نسخه این کتاب در مقاله ای توسط سيد صادق اشکوري معرفي شده است. ۱۴۶

- تنبيه الارب فی ايضاح رجال التهذيب از سيد هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷ق).

- ترتيب التهذيب از سيد هاشم بحرانی. شيخ يوسف بحرانی در کتاب لؤلؤة البحرين

نوشته است: «سيد در اين کتاب اشتباهات فراوانی را که در اسانيد روايات کتاب تهذيب

الاحكام رخ داده، مورد توجه قرار می دهد و من نيز در کتاب حدائق قسمتی از سهو

و تحريف هايی را که در اسانيد و متون اخبار تهذيب الاحكام رخ داده توضيح داده ام». ۱۴۸

شيخ آقابزرگ نيز می گوید: «برخی از معاصران سيد، اين کتاب را تخريب التهذيب

ناميده اند. و خود سيد اين کتاب را شرح داده است». ۱۴۷

- شرح مشيخة التهذيب از سيد عبدالله بن ميرزا محمد رحيم کبير که در آن از استادش

وحيد بهبهانی بسيار نقل قول می کند. ۱۴۸

- شرح طرق الشيخ الطوسي از مولی محمد جعفر شريعتمدار استرآبادی (م ۱۲۸۶ق).

وی مشيخة شيخ طوسي را که در پايان تهذيب الاحكام آمده، متن کتاب قرار داده و به

۱۴۲. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷.

۱۴۳. تلامذة المجلسی، ص ۷۸۱.

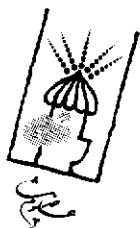
۱۴۴. الذريعة، ج ۱۳، ص ۱۵۶.

۱۴۵. ميراث حديث شيعه، دفتر نهم، ص ۵۳۶-۵۴۷.

۱۴۶. لؤلؤة البحرين، ص ۶۵.

۱۴۷. الذريعة، ج ۴، ص ۶۵ و ۴۴۰.

۱۴۸. الذريعة، ج ۱۴، ص ۶۶، ش ۱۷۶۷.

صورت قال أقول بحث می کند^{۱۴۹} با عنوان شرح مشیخة التهذیب والاستبصار نیز از آن یاد شده است.^{۱۵۰} این اثر با تصحیح آقای علی فرخ در میراث حدیث شیعه، ج ۲، ص ۴۹۷ - ۵۳۴ در چاپ شده است.

- شرح مشیخة التهذیب از سید حسن بن عبد الهادی موسوی آل خراسان نجفی (مولود ۱۳۲۶ ق) که در آخر کتاب تهذیب الاحکام در نجف اشرف و نیز در پایان مجلد دهم تهذیب الاحکام از صفحه ۱۰ - ۹۲ چاپ شده است.^{۱۵۱}

حواشی بر تهذیب الاحکام

- الحاشیة علی التهذیب از سید صدر علاء الملک بن عبد القادر مرعشی. وی تهذیب الاحکام را به خط خویش طی چند سال استنساخ نموده است که آخرین سال آن ۹۷۴ ق بوده است. سپس حاشیه های بسیاری در تنقیح اسانید تهذیب الاحکام و تحقیق احوال رجال سند بر آن نگاشته است.^{۱۵۲}

- الحاشیة علی التهذیب از شیخ محمد علی بن محمد بلاغی (م ۱۰۰۰ ق) که نوه اش در تنقیح المقال آن را یاد کرده است.^{۱۵۳}

- الحاشیة علی التهذیب از سید محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی (م ۱۰۰۹ ق) که از آن به عنوان شرح نیز یاد کرده است.^{۱۵۴}

- الحاشیة علی التهذیب از شیخ حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۱۱ ق) نسخه ای از آن در کتابخانه سید اسدالله بن حجة الاسلام اصفهانی بوده است.^{۱۵۵}

۱۴۹. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آية الله مرعشی، ج ۸، ص ۳۸۴، ش ۳۱۵۴.

۱۵۰. الذریعة، ج ۱۴، ص ۶۶، ۱۷۶۶.

۱۵۱. تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۴ ش؛ الذریعة، ج ۱۴، ص ۶۷.

۱۵۲. الذریعة، ج ۶، ص ۵۲.

۱۵۳. همان، ج ۶، ص ۵۳.

۱۵۴. همان، ج ۶، ص ۵۳.

۱۵۵. همان، ج ۶، ص ۵۱.

- الحاشية على التهذيب از سيّد قاضى نور الله بن شريف حسينى مرعشى (م ۱۰۱۹ق) که در فهرست تصانيفش ذکر شده است. ۱۵۶
- الحاشية على التهذيب از مولى عبدالله بن حسين شوشترى (م ۱۰۲۱ق) که به عنوان شرح نیز از آن یاد شده است. محدث جزايرى در شرح خود بر تهذيب الاحكام از آن نقل مى کند. ۱۵۷
- الحاشية على التهذيب از شيخ عبد النبى بن سعد جزايرى (م ۱۰۲۱ق) که در روضات الجنات ذکر شده است. ۱۵۸
- الحاشية على التهذيب از سيّد ماجد بن سيّد هاشم بخرانى (م ۱۰۲۸ق) که شيخ سليمان ماحوزى آن را در تاريخ علمائى بحرین یاد کرده است. ۱۵۹
- الحاشية على التهذيب از شيخ محمد بن حسن بن زين الدين (م ۱۰۳۰ق) که در معاهد التنبيه آن را به عنوان حاشيه یاد کرده است. ۱۶۰
- الحاشية على التهذيب از صلاح الدين بن على بن سليمان بخرانى (م ۱۰۶۴ق) سماهيجى در اجازه اش و محدث بخرانى در لؤلؤة البحرين آن را ذکر کرده اند. ۱۶۱
- الحاشية على التهذيب از زين الدين على بن سليمان قدمى (م ۱۰۶۴ق) معروف به ام الحديث بخرانى که در فهرست تصانيف وى ذکر شده است. ۱۶۲
- الحاشية على التهذيب از مولى عزيز الله بن محمد تقى مجلسى (م ۱۰۷۴ق) که در مرآة الاحوال و فيض القدسى یاد شده است. ۱۶۳

۱۵۶. همان، ج ۶، ص ۵۳.

۱۵۷. همان، ج ۶، ص ۵۱.

۱۵۸. همان، ج ۶، ص ۵۲.

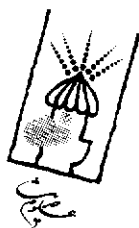
۱۵۹. همان، ج ۶، ص ۵۲.

۱۶۰. همان، ج ۶، ص ۵۲.

۱۶۱. همان، ج ۶، ص ۵۱.

۱۶۲. همان، ج ۶، ص ۵۲.

۱۶۳. همان، ج ۶، ص ۵۲.

- الحاشية على التهذيب از مولی محمدباقر بن محمد تقی مجلسی (م ۱۱۱۰ ق) شیخ آقا بزرگ نسخه ای از آن را در کتابخانه میر عبد الحجت ایروانی در تبریز دیده است. ۱۶۴
- الحاشية على التهذيب از سلیمان بن عبدالله ماحوزی (م ۱۱۲۱ ق) که در رساله سهو النبی خود به آن ارجاع داده است. ۱۶۵
- الحاشية على التهذيب از محمد بن حسین خوانساری «آقا جمال» (م ۱۱۲۵ ق) که در جامع الرواة به عنوان تعلیقه یاد شده است. ۱۶۶
- الحاشية على التهذيب از مولی اسماعیل بن محمد حسین مازندرانی «خواجوی» (م ۱۱۷۳ ق) که تدوین نشده است. شیخ آقا بزرگ می گوید: آن را بر نسخه ای از تهذیب الاحکام به خط وی دیدم. ۱۶۷
- الحاشية على التهذيب از محمد جعفر بن محمد طاهر خراسانی (م ۱۱۷۵ ق) ۱۶۸ این اثر تدوین حاشیه های پراکنده استادش علامه مجلسی با اضافاتی از خود اوست.
- الحاشية على التهذيب از عبد النبی بن محمد طسرجی (م ۱۲۰۳ ق). ۱۶۹
- الحاشية على التهذيب از محمدباقر بن محمد اکمل «وحید بهبهانی» (م ۱۲۰۶ ق). ۱۷۰
- الحاشية على تهذيب الاحکام از احمد بن محمد بن محسن محسنی احسائی (۱۱۵۷ - ۱۲۴۷ ق) شرح حال مختصر و ۱۹ اثر وی را در موسوعة مؤلفی الامامية، ج ۵، ص ۱۲۸ - ۱۲۹، ملاحظه کنید.
- الحاشية على التهذيب از سید محمد بشیر گیلانی «معاصر وحید بهبهانی». ۱۷۱

۱۶۴. همان، ج ۶، ص ۵۱.

۱۶۵. همان، ج ۶، ص ۵۱.

۱۶۶. همان، ج ۶، ص ۵۳؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۶، ص ۳۲۵، ش ۷۸۴۳.

۱۶۷. الذریعة، ج ۶، ص ۵۱.

۱۶۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۳، ص ۹۴.

۱۶۹. موسوعة طبقة الفقهاء، ج ۱۳، ص ۳۷۶.

۱۷۰. الذریعة، ج ۶، ص ۵۱.

۱۷۱. همان، ج ۶، ص ۵۱.

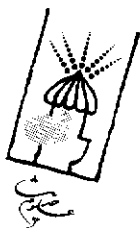

- الحاشية على التهذيب از عبدالله بن ميرزا عيسى تبریزی که ناتمام است. ۱۷۲
- الحاشية على التهذيب از سيد محمد بن علي بن ابراهيم استرآبادی صاحب سه کتاب رجال معروف که در فهرست تصانیفش ذکر شده است. ۱۷۳
- تنقيح اسانيد التهذيب از سيد حسين بروجردي که در قم به سال ۱۴۱۱ ق، توسط محمدي تبریزی در یک مجلد و ۶۹۱ صفحه چاپ و منتشر شده است.
- تعلیقه بر تهذيب الاحکام از حسن موسوی خراسان. در حقیقت تهذيب الاحکام با تحقیق و تعلیق ایشان در ده مجلد به سال ۱۳۶۳ ش، توسط دار الکتب الاسلامیه در تهران چاپ و منتشر گردیده است.

گزیده، فهرست، تصحیح و ترجمه

- الفتاوی از شیخ طوسی، مؤلف تهذيب الاحکام، که شامل تعدادی از کتاب‌های تهذيب الاحکام است. ۱۷۴
- گزیده تهذيب همراه با ترجمه و تحقیق از محمدباقر بهبودی. این کتاب در پنج مجلد توسط انتشارات کویر در تهران به ۱۳۷۰ ش، برای نخستین بار چاپ و منتشر گردیده است.
- فهرست تهذيب الاحکام از محمد جعفر از عالمان قرن یازدهم که در شوال ۱۰۹۶ ق، از تألیف آن فراغت یافته است. ۱۷۵
- فهرست تهذيب الاحکام از مولی عبدالله بن محمد بشروی تونی فاضل تونی. ۱۷۶
- الموضحة فی تصحيح جل السانيد الشایعة فی تهذيب الاحکام و... از شیخ علی استرآبادی. ۱۷۷

-
۱۷۲. همان، ج ۶، ص ۵۱.
۱۷۳. همان، ج ۶، ص ۵۳.
۱۷۴. فهرست الطوسی، ص ۱۶۰.
۱۷۵. الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۸۲، ش ۱۷۷۳.
۱۷۶. همان، ج ۱۶، ص ۳۸۲، ش ۱۷۷۴.
۱۷۷. همان، ج ۲۳، ص ۲۶۸، ش ۸۹۲۱.

- ترجمه تہذیب الاحکام از محمد یوسف بن محمد ابراہیم گورکانی. ۱۷۸

- تعلیقہ بر تہذیب الاحکام در جدیدترین چاپ، نخستین چاپ تہذیب الاحکام در سال های ۱۳۱۶ ق، در دو مجلد بہ قطع رحلی در تہران انجام گرفت. پس از آن در سال ۱۳۷۷ ق، با مقدمہ و تحشیہ در دہ مجلد بہ قطع وزیری بہ چاپ رسید. سرانجام استاد علی اکبر غفاری با صرف حدود ۵-۶ سال با کار مستمر و شبانہ روزی تصحیح و تعلیق این کتاب شریف را بہ پایان رساند و در دہ مجلد بہ صورتی آراستہ در آذر ماہ ۱۳۷۶ ش، چاپ و منتشر کرد. تہذیب الاحکام، شیخ الطائفہ ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، در دہ مجلد تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری، تہران، نشر صدوق، چاپ اول، ۱۳۷۶ ش. پارہ ای از امتیازات این چاپ را در مجلہ کتاب ماہ دین، دی ماہ ۱۳۷۶ ش، ببینید.

۴. الاستبصار

کتاب الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار دیگر کتاب مهم حدیثی شیخ طوسی است. وی در این کتاب تنها بہ ذکر اخبار معارض و روش جمع بین آنها می پردازد.

شروح و حواشی الاستبصار

الاستبصار نیز در کنار سہ جامع حدیثی دیگر از زمان تألیف تاکنون مورد توجہ فقہا و محدثان شیعہ بودہ است و شروح و حواشی متعددی بر آن نگاشته شدہ است کہ موارد زیر را می توان نام برد:

- شرح الاستبصار از شیخ محمد بن حسن بن زین الدین شہید ثانی (م ۱۰۳۰ ق)

- شرح الاستبصار از مولی محمد امین استر آبادی (م ۱۰۳۶ ق) کہ ناتمام است. وی در

کتاب فوائد مدنیہ آن را جزو تصانیف خود شمرده است. ۱۷۹

- شرح الاستبصار از سید محمد باقر بن محمد حسینی استر آبادی (م ۱۰۴۱ ق) بہ گفتہ

صاحب روضات الجنات این شرح تنها شامل مسائل اصول فقہ است. اما شیخ آقابزرگ می گوید: «شاید صاحب روضات جز ابتدای شرح را کہ در مسائل اصول فقہ است ندیدہ،

۱۷۸. همان، ج ۴، ص ۹۲، ش ۴۱۵.

۱۷۹. همان، ج ۱۳، ص ۸۳.

ولی من بخشی از شرح را در کتابخانه مدرسه سپهسالار در تهران دیده‌ام که شرح و تعلیق بر احادیث اوّل تا صوم حزن از کتاب صوم در ۴۱ ورقه است. ۱۸۰

- جامع الاخبار فی شرح الاستبصار از شیخ عبد اللطیف بن ابی جامع عاملی (م ۱۰۵۰ ق). به گفته شیخ آقا بزرگ هدف عمده وی این است که آنچه صاحب معالم در منتقى الجمان و شیخ بهایی در الحبل المتین مورد اجمال قرار داده اند متذکر شود و صحت اخباری را که آنها ضعیف دانسته اند، اثبات کند. ۱۸۱

- شرح الاستبصار از مولی عبد الرشید بن مولی نورالدین شوشتری (م حدود ۱۰۷۸ ق) در دوران حکومت و اخشتوخان بر شوشتر. ۱۸۲

- کشف الاسرار فی شرح الاستبصار از سید نعمه الله بن عبدالله جزایری (م ۱۱۱۲ ق) که شرح مفصّلی در سه مجلد است. ۱۸۳

این کتاب با تحقیق و تعلیق آقای طیب موسوی جزایری توسط دارالکتاب در قم به سال ۱۳۷۱ ش، چاپ و منتشر گردیده است.

- شرح الاستبصار از محمد صالح بن عبدالواسع خاتون آبادی (م ۱۱۱۶ ق). ۱۸۴

- شرح الاستبصار از عبدالرضا بن عبدالصمد حسینی اولی بحرانی (ق ۱۲) شامل شرح اوایل الاستبصار. ۱۸۵

- انتخاب الجید من تنبیهات السید از حسن بن محمد دمستانی بحرانی (م ۱۱۷۳ ق). سید هاشم بحرانی کتابی به نام «تنبیه الاریب فی ایضاح رجال التهذیب» نوشته که دمستانی به تنظیم و اختصار آن پرداخته است. ۱۸۶

۱۸۰. همان، ج ۱۳، ص ۸۳.

۱۸۱. همان، ج ۱۳، ص ۸۶ و ج ۵، ص ۳۷.

۱۸۲. همان، ج ۱۳، ص ۸۴.

۱۸۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱، ص ۳۴۲.

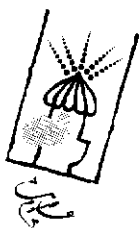
۱۸۴. الذریعة، ج ۱۳، ص ۸۴؛ تلامذة المجلسی، ص ۱۱۱.

۱۸۵. الذریعة، ج ۱۳، ص ۸۴.

۱۸۶. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۵، ص ۱۸۴، ش ۱۷۹۹ و ج ۱۹، ص ۳۹۹،

ش ۷۵۳۵ و ج ۱۳، ص ۱۸۰، ش ۴۹۸۶؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی،

ج ۱۳، ص ۶۸، ش ۷۴۴۴.

- شرح الاستبصار از حسن بن عبدالرسول حسینی زنوزی خویی (۱۱۷۲ - ۱۲۲۳ ق)

در چند مجلد. ۱۸۷

- شرح الاستبصار از سید محسن بن حسن اعراجی (م ۱۲۲۷ ق) (شرح برخی ابواب

کتاب صلات الاستبصار است. ۱۸۸

- شرح الاستبصار از عبدالرضا طفیلی نجفی (م بعد از ۱۳۰۵ ق) که هشت مجلد آن از

آغاز تا آخر صوم موجود است. ۱۸۹

- شرح مشیخة الاستبصار از سید حسن بن عبدالهادی موسوی آل خرسان نجفی

(مولود ۱۳۲۶ ق) که در آخر کتاب الاستبصار در نجف اشرف چاپ شده است. ۱۹۰

حواشی بر الاستبصار^{۱۹۱}

- الحاشية على الاستبصار از سید محمد بن علی بن حسین عاملی (م ۱۰۰۹ ق) که در

فهرست تصانیف وی آمده است.

- الحاشية على الاستبصار از شیخ حسن بن زین الدین (م ۱۰۱۱ ق).

- الحاشية على الاستبصار از مولی عبدالله بن حسین شوشتری (م ۱۰۲۱ ق) که شاگرد

مقدس اردبیلی است.

- الحاشية على الاستبصار از سید ماجد بن هاشم بحرانی (م ۱۰۲۵ ق).

- الحاشية على الاستبصار از سید محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی (م ۱۰۴۱ ق).

شیخ آقا بزرگ می گوید: «آن را در ۸۲ صفحه نزد نوّه میر داماد سید محمد مهدی بن سید

محمد جعفر گلستانه دیدم» این حاشیه در کتابی ۸۲ صفحه ای به نام «اثني عشر رسالة» به

صورت سنگی چاپ شده است.

۱۸۷. الذريعة، ج ۱۳، ص ۸۴.

۱۸۸. همان، ج ۱۳، ص ۸۶.

۱۸۹. همان، ج ۱۳، ص ۸۴.

۱۹۰. همان، ج ۱۴، ص ۶۷.

۱۹۱. رك. همان، ج ۶، ص ۱۷-۱۹.

- الحاشية على الاستبصار از سيّد شرف الدين على بن حجة الاسلام شولستانی طباطبایی (م در فاصله ۱۰۶۳-۱۰۶۹ ق).

- الحاشية على الاستبصار از شيخ زين الدين على بن سليمان قدمی (م ۱۰۶۴ ق). وی علامة بحرین و به ام الحديث معروف است، زیرا او اولین کسی است که حديث را در بحرین نشر داد.

- الحاشية على الاستبصار از شيخ عبد الرشيد شوشتری که در زمان حکومت «واخشتو خان»، حاکم شوشتر (م ۱۰۷۸ ق) بدرود حیات گفته است.

- الحاشية على الاستبصار از خانم فاضل، حمیده دخت مولی محمد شریف رویدشتی از توابع اصفهان (م حدود ۱۰۸۷ ق).

- تعلیقة على الاستبصار از احمد بن محمد علم الهدی کاشانی صفی الدین (ح ۱۰۹۰ ق). ۱۹۲

- الحاشية على الاستبصار از سيّد نعمة الله بن عبد الله جزايري (م ۱۱۱۲ ق).

- الحاشية على الاستبصار سيّد عبد الله بن نور الدين بن نعمة الله جزايري (م ۱۱۷۳ ق) وی در اجازة بزرگ خود تصريح کرده که این حاشیه غیر مدون است.

- تعليقات رجالي وفقهي بر الاستبصار از حسن بن عباس بلاغي (۱۲ ق). ۱۹۳

- تعليقات على الاستبصار از عباس بن حسن بلاغي (بعد از ۱۱۷۸ ق). ۱۹۴

- الحاشية على الاستبصار از ميرزا محمد بن ابراهيم استر آبادی.

- الحاشية على الاستبصار از سيّد يوسف خراسانی که تدوين نگريده است.

- تعليقه بر الاستبصار از حسن موسوی خراسان که توسط انتشارات دارالکتب

الاسلامية در تهران به سال ۱۳۶۳ ش، چاپ و منتشر شده است. ۱۹۵

- روش های فقه الحديثی شيخ طوسی در کتاب الاستبصار از کمال صحرايي اردکاني،

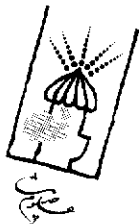
پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی ابوالفضل شکوری، ۱۳۷۴ ش، ۱۲۱ صفحه. این

۱۹۲. معجم مؤلفی الامامية، ج ۵، ص ۴۰-۴۱.

۱۹۳. موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۹۴.

۱۹۴. موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۱۵۱.

۱۹۵. کتابشناسی ملی ایران، نیمه دوم ۱۳۶۷، ص ۲۵.

اثر طی مقاله ای توسط محمدهادی خالقی در فصلنامه علوم حدیث، شماره ۵، ص ۲۹۳ - ۲۹۹ گزارش شده است.

کتاب هایی دیگر درباره' شیخ طوسی و آثار حدیثی او

- پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام از محمدحسین صفاخواه و عبدالحسین طالعی که در تهران توسط انتشارات ابروان به سال ۱۳۷۹ ش در ۶۳۵ صفحه به چاپ اوّل رسیده است.

- الشیخ الطوسی، ابو جعفر محمد بن حسن از حسن عیسی حکیم که رساله دکتری وی درباره' تاریخ اسلام در دانشگاه بغداد است و شاید بهترین کتاب درباره' زندگی شیخ طوسی باشد. این اثر توسط مطبعة الآداب در نجف اشرف به سال ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م، به چاپ رسیده است.

- تنقیح اسانید التهذیب از سیّد حسین بروجرودی، این کتاب توسط مهدی تبریزی تصحیح و تبویب شده است و در نشریه' آینه پژوهش، اردیبهشت ۱۳۷۰ ش، پیاپی ۶، ص ۱۴-۲۳) معرفی شده است.

- زندگی نامه و آثار شیخ طوسی (۱ مجلد) از محمد محسن شیخ آقابزرگ تهرانی، ترجمه سیّد حمید طبیبیان و علیرضا میرزا محمد که توسط پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در تهران به سال ۱۳۷۶ ش، به چاپ دوم رسیده است.

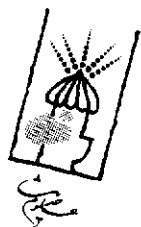
- هزاره شیخ طوسی (۲ مجلد) از علی دوانی (تولد ۱۳۰۷ ش) در این کتاب عمده' مقالات ارائه شده در کنگره' هزاره' شیخ طوسی که به مدت پنج روز از ۲۸ اسفند ۱۳۴۸ تا سوم فروردین ۱۳۴۹ ش، در دانشگاه مشهد برگزار گردید، توسط نگارنده انتخاب و با تقدیم و تأخیرهایی ترجمه و تلخیص و در شش بخش تنظیم شده است. این کتاب توسط انتشارات امیر کبیر در تهران به سال ۱۳۶۲ ش، به چاپ دوم رسیده است.

- اندیشه' سیاسی شیخ طوسی (۱ مجلد) تهیه و تنظیم در مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، سیّد محمد رضا موسویان. این کتاب توسط بوستان کتاب قم در سال ۱۳۸۰ ش به چاپ اوّل رسیده است.

مقالات

- الشيخ الطوسي و تراثه الحديثی از سیدعلی قاضی عسکر، علوم الحديث عربی، ج ۶، ص ۱۲۰-۱۶۷، ۱۴۲۰ ق.
- مصادر الشيخ الطوسي فی كتابه «تهذيب الاحكام» سيد محمد جواد شبيري، علوم الحديث عربی، ش ۶، ص ۱۶۸-۲۲۳، ۱۴۲۰ ق.
- دور الشيخ الطوسي فی علوم الشريعة الاسلامية (۵): دوره فی الحديث الشريف و علومه، سيد ثامر هاشم الحميدي، تراثنا، شماره ۵۸، ربيع الثاني ۱۴۲۰ ق و چند شماره ديگر اين نشریه.
- شيوه شيخ طوسي در تهذيب الاحكام از احمد عابدي. ۱۹۶
- شيخ طوسي و شيوه های تاويل و جمع بين اخبار در تهذيب الاحكام از فتحیه فتاحی زاده. ۱۹۷
- تهذيب الاحكام در آينه تهذيب الاحكام از محمود نظری، نشریه آينه ميراث، ش ۵- ۶/ص ۳۹-۴۰ مهر سال ۱۳۷۸.
- تنقيح اسانيد التهذيب از سيد حسين بروجردي کتابی تازه در رجال با سبکی جديد. نگارش اين مقاله از سيد محمد رضا حسيني جلالی است. ۱۹۸
- تحقيق در تعليقات ميرداماد بر الاستبصار از دکتر موسوی بهبهانی. ۱۹۹
- شيخ الطائفة ابو جعفر الطوسي، حياته و مؤلفاته از پرفسور محمد اقبال انصاری عضو مؤسسه تحقيقات اسلامی در دانشگاه عليگره هند. ۲۰۰
- سیری در زندگی شيخ طوسي از طوس تانجف از علی دوانی. ۲۰۱
- شرح حال و آثار شيخ طوسي از محمد واعظ زاده. ۲۰۲
-
۱۹۶. آينه پژوهش، ۱۳۷۷، پیاپی ۴۹، ص ۳۲-۳۶.
۱۹۷. علوم حديث، ش ۲۳، ص ۲۳-۵۶.
۱۹۸. آينه پژوهش، اردیبهشت ۱۳۷۰ ش، پیاپی ۶، ص ۱۴-۲۳.
۱۹۹. هزاره شيخ طوسي، ج ۱، ص ۱۴.
۲۰۰. همان، ج ۱، ص ۱۴.
۲۰۱. همان، ج ۱، ص ۳-۲۴.
۲۰۲. همان، ج ۱، ص ۳۰-۶۶.

- آثار وجودی شیخ طوسی از میرزا خلیل کمره ای. ۲۰۳
- بررسی مؤلفات شیخ طوسی از سید هاشم رسولی. ۲۰۴
- شیخ طوسی و خاورشناسان از جرج عطیه، آمریکا. ۲۰۵
- مصادر و مآخذ شرح حال شیخ طوسی از سید محمد جزایری. ۲۰۶

مشترک بین کتب اربعه

- المعجم المفهرس لالفاظ احادیث الکتب الاربعه، علیرضا برازش، ۱۰ مجلد رحلی، ۸۲۰۰ صفحه، مؤسسه انتشارات احیای کتاب، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش.
- المعجم المفهرس لالفاظ الاحادیث عن الکتب الاربعه، تدوین گروهی از محققان زیر نظر عبدالحسین فرزاد و مهین دخت صدیقیان، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، چاپ اول ۱۳۷۰ ش.
- حدیقه الانظار فی مشیخه الفقیه و التهذیب و الاستبصار از محمد علی بن قاسم حائری (م ۱۲۴۵ ق). ۲۰۷
- مشیخه الاستبصار و التهذیب و من لایحضره الفقیه، از مولی شریف علی بن حسن ساکن مشهد رضوی که از خود به تراب روضه رضوی تعبیر کرده است. ۲۰۸
- صحه الاصول الاربعه از محسن بن محمد رفیع رشتی اصفهانی (ق ۱۳) ۲۰۹
- در ۱۲۶۷ ق، نگارش آن به اتمام رسیده است.
- الرد علی من ادعی قطعیه صدور الاحادیث المرویه فی الکتب الاربعه از مولی حسین تربتی. ۲۱۰

۲۰۳. همان، ج ۱، ص ۱۹۰-۲۰۴.

۲۰۴. همان، ج ۱، ص ۲۰۶-۲۰۹.

۲۰۵. همان، ج ۱، ص ۲۵۹-۲۶۷.

۲۰۶. همان، ج ۲، ص ۲۳۸-۲۴۲.

۲۰۷. الذریعه، ج ۲، ص ۲۸۳.

۲۰۸. همان، ج ۲۱، ص ۷۱، ش ۴۰۰۲ و ج ۱۴، ص ۶۷، ش ۱۷۷۱.

۲۰۹. تراجم، ج ۱، ص ۴۲۵.

۲۱۰. الذریعه، ج ۱۰، ص ۲۲۶.

- الموسوعة الرجالية از سید حسین طباطبائی بروجردی (م ۱۳۸۰ ق) در هفت مجلد با تنظیم و تکمیل و خط میرزا حسن نوری، نشر بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ اول ۱۴۱۴ ق، نیز مجمع البحوث الاسلامیة، مشهد، ۱۴۱۳ ق؛
- مجلد اول: ترتیب اسانید الکافی، ۵۶۷ صفحه.
- مجلد دوم: ترتیب اسانید کتاب التهذیب، ۵۴۴ صفحه.
- مجلد چهارم: رجال اسانید و طبقات رجال الکافی، ۴۶۸ صفحه.
- مجلد پنجم: ترتیب اسانید و رجال اسانید کتاب من لایحضره الفقیه، ۴۹۶ صفحه.
- مجلد هفتم: رجال اسانید و طبقات کتاب التهذیب، ۱۳۴۱ صفحه، سبزواری (م ۱۳۰۰ ق). ۲۱۱

- المنهج الرجالی و العمل الرائد فی «الموسوعة الرجالية» از سید محمد رضا حسینی جلالی، که در واقع راهنمای استفاده از الموسوعة الرجالية می باشد. و در قم از سوی انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی برای بار اول در سال ۱۳۷۸ ش، به چاپ رسیده است.
- فهرس الكتب الاربعة از سید احمد بن عنایه الله حسینی زنجان (۱۳۰۸ - ۱۳۹۳ ق)
شرح حال مختصر و ۵۳ اثر از وی در معجم مؤلفی الامامیة، ج ۴، ص ۳۱۵-۳۲۸ ذکر شده است.
- فهرس الكتب الاربعة از سید احمد بن محمد حسینی قهپایی اصفهانی (زنده در ۱۳۵۹ ق). فهرست مختصری است که به دستور استادش سید محمدباقر حجه الاسلام شفتی نگاشته شده است. ۲۱۲

- مفتاح الكتب الاربعة از محمود بن مهدی موسوی دهرخی. این کتاب کلید راهنمای یافتن احادیث در کتب اربعه شیعه به ترتیب الفباست که در ۳۵ مجلد تدوین یافته است و از سوی مطبعة الآداب در نجف اشرف به سال ۱۳۸۶ ق، و نیز توسط خود مؤلف در سال ۱۳۶۳ ش، در قم چاپ و منتشر شده است.
- دانستنی های کتب اربعه شیعه از مصطفی اسرار که در سال ۱۳۷۹ ش، در تهران به چاپ دوم رسیده است.

۲۱۱. همان، ج ۱۰، ص ۲۲۶.

۲۱۲. معجم مؤلفی الامامیة، ج ۴، ص ۵۷۸؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۳۹۲؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۲۸۰.